

קונטרס בגדי תפארתך

אורך המלבושים ומנהגן של בנות ישראל מאז ומעולם
וכן הרחבה נגד הטענה כי חצאית ארוכה הינה דבר שאינו הגון, וחיזוק לתיקון הדבר
הרב יניב עסיס שליט"א
לכל שאלה בעניין הקונטרס ניתן לפנות לטל' 0573199434, 025804531.

המלצת הרה"ג יצחק רצאבי שליט"א

מבוא

הקדמה

פרק א' - מנהג בנות ישראל בדורות קודמים

שמלה ארוכה - מפני כבוד שכינה אמה של מלכות מהי גלימה מכף רגל ועד ראש תקנת
עזרא צניעות מתרנגול קל וחומר מהגברים הננו רואים בעינינו ירושלים של
מעלה השתלשלות העניינים קביעת הלכה היאך?

פרק ב' - שוק באשה ערוה

יסוד דין טפח באשה ערוה שוק באשה ערוה דין 'שוק באשה ערוה' - נפק"מ למעשה דין
"שוק באשה ערוה" אינו תלוי במנהג המקומות

פרק ג' - מקום השוק

רמ"ח אברים באדם שנים בשוק מפתח של ארכובה גלי שוק עברי נהרות הלצה נעלו מעל
רגלו בעל פיקה - ששוקו עומד באמצע רגלו כמין איסתוריא חלוקו של ת"ח שוק על
ירך רגלי החיות בתי שוקיים) גרביים (אין דרכן של בנות ישראל להתבזות על הכביסה סיכום
הפרק

פרק ד' - האם ישנם חולקים בדבר

הפרי מגדים מסקנת הדברים מסקנת הדברים המשנה ברורה ישוב כלל הקושיות על
המשנה ברורה ראה ממקומות אחרים במ"ב ש"ל שהשוק הוא החלק התחתון החזון
איש סיכום הדברים

פרק ה' - איסור בגד צמוד

פרק ו' - "איסור" חצאית ארוכה !?

מקור ה"איסור" טעם ה"איסור" להבדל מחברה רעה. ומראה רחובי 'בחוקותיהם לא תלכו הרחקה מהאופנה חומרת היצה"ר נגד תורתנו הקדושה פירצה שהיא מן הגדולים המחיר - תכלית הקלקול התוספת והגרעון בכל שהוא... סילוף ערכי הצניעות סוף דבר מכתב ממרן החפץ חיים זצוק"ל

הערות

המלצת הרה"ג יצחק רצאבי שליט"א

יצחק רצאבי • ITZCHAK RETZABI

ראש ביהמ"ד בית הוראה ומכון פעולת צדיק
וראש מוסדות יד מהרי"ץ בני ברק
מח"ס שלחן ערוך המקוצר ה"ח
פסקי מהרי"ץ רח" שולח עולת יצחק לית ועוד

לקי יום שנכפל בו כי טוב, ה' מנחם אב ה'תשע"ב ב"שכ"ג

שמח לבי ויגל כבודי לעיין בקונטרס נכבד בשם בגדי תפארתך אשר פעל ועשה בשוב טעם ודעת הרה"ג יניב עסיס שליט"א מירושלם עיקו"ת, לבאר על פי הש"ס והפוסקים ראשונים ואחרונים את מקום השוק ואורך השמלה, יגע ועמל הדק היטב בעיין נמרץ ובהיקף עצום, אשריו ואשרי חלקו שישב על מדוכה זו, ופרש את השמלה לארכה ולרחבה, גלייה לדרעיה ונפל נהורא בבי מדרשא, ונראים דבריו הלכה למעשה.

וכבר מזמן חזרתי בי ממה שכתבתי בשע"ה הל' מלבושי הנשים וצניעותן סי' ר"ב סעיף ו', שמכמחצית השוק ומטה די בכיסוי גרבים, וכן בחוברת צניעות בת ישראל, אלא צריך להיות שם בכיסוי בלתי צמוד, עד הקדסול. ושגיאה חמורה ביד המתנגדים לכך, אדרבה לכולי עלמא כל המאריכה ה"ז משובחת. וכבר דיברתי על כך בשיעורים השבועיים, כגון במוצש"ק כי תצא ה'תשע"א.

והנביא צוח, יען כי גבהו בנות ציון וגו', ולא הזכיר בנות ירושלם, והדבר יובן בהקדים מה שכתבו המפרשים כי ציון הוא מקום המקדש ומושב הסנהדרין, המלך והשרים. משא"כ ירושלם, הוא שאר העיר, שם ישבו ההמון. הלכך נקט בנות ציון, לומר לך שאפילו הן, שהיו החשובות והמכובדות ביותר, נכשלו בעוון הזה של גבהות וגאווה להראות ולהבליט את עצמן רח"ל. ובעוה"ר הדבר חוזר ונשנה גם בזמנינו, כעין מה שהיה אז.

הלכך נברך את הרב המחבר שליט"א שזכה בזה לפקוח עיניים עורות, יהא רעוא מן שמיא דיימא מילתא דתתקבל, וזכות הרבים תלויה בו. גם ידי תיכון עמו אף זרועי תאמצנו, וידעתי את האיש ואת שיחו, כי נשאתי ונתתי עמו בליבון עניין זה, יזכהו השי"ת להגביר חילו, ולהוסיף עשר מעלות בקודש. ותקותי שיצטרפו רבנים נוספים להמליץ בכתב על העניין, ולא תגורו מפני איש כתיב, ויסורו כל המכשולות מישראל, ויגדור השי"ת כל פרצותינו, ונזכה לבניין ציון ולנחמת ירושלם ת"ו בעגלא ובזמן קריב אכי"ר.

ביקרא דאורייתא

הצ' יצחק בכמהר"נ רצאבי יצ"ו

רח' בירנבוים 13 בני ברק 51647, טלפון 03-6741445, 13 BIRNBAUM ST. BNEI BRAK 51647 TEL. קבלת קהל ושאלות בטלפון בין השעות 2:00-2:30 בצהריים (כולל יום ששי) ו-10:00-10:30 בערב - בל"ג

מבוא

בחסדי שמים רואים אנו כיום התעוררות הולכת וגוברת בעניין הצניעות, וישנן ב"ה נשים רבות המתחזקות בצניעות. כמו כן נכנסת מודעות בקרב האברכים ללמוד את סוגיות הצניעות בעיון מעמיק ובאופן הנהוג בכל מקצועות התורה.

אמנם אעפ"כ ישנו נושא מסוים, שקיים בו בלבול רב וחוסר ידיעה, גם אצל היראים והשלמים המדקדקים במצוות, וחפצים בקיום מצוות הצניעות כדבעי, והוא: נידון מקום השוק ואורך המלבושים, אשר נוצרה בזה מבוכה גדולה אף אצל המדקדקים בהלכה ומבקשי האמת.

והנה בעניין מקום השוק יובאו בע"ה לקמן מקורות לרוב לעניין זה שהשוק הינו החלק שתחת הברך ויתבארו הדברים בדרך קצרה פשוטה ובלשון קלה, ועוד נרחיב כי למעשה אין שום מחלוקת בנידון, וכל המבוכה הרבה בקרב הפוסקים אינה אלא מחמת ה"א בדעת המשנה ברורה (ועוד כמה פוסקים כהנ"ל) אשר למעשה יוכח בע"ה בלי שום ספק שגם הוא סובר כי השוק הוא החלק התחתון וכמו שכתב להדיא בכמה מקומות שונים בחיבורו.

וכן נתעכב בע"ה בשאלה של אורך הלבוש הראוי לבת ישראל, אשר לכאורה ברור, שדרך הצניעות הראויה לבת ישראל היא להצניע כמה שיותר וללכת בלבוש שיכסה את כל אורך הרגל (ואף יותר) וכמו שהיה המנהג בישראל מאז ומעולם טרם נשבו רוחות ההשכלה, אלא שמצד שני, יש המתנגדים לכך וטוענים שאין ללכת בלבוש ארוך, ואדרבה יש בזה חוסר צניעות.

לאור כל זאת נאריך בע"ה בבירור הדרך וההנהגה הראויה על פי דברי חז"ל בגמרא, ועל פי רבותינו הראשונים והאחרונים, ונלבן נידונים אלו הלכה למעשה באופן מתומצת ובהיר עד כמה שאפשר בעזה"י, למען ירוץ בו הקורא, ובאופן שגם נשים תוכלנה ללמוד בקונטרס ולהפיק ממנו תועלת. (מובן שהחלק ההלכתי של הקונטרס שייך יותר לאנשים, אך את עיקר הדבר תוכלנה הנשים בע"ה להבין).

וכל ירא ה' יתן אל ליבו לברר נידונים אלו אחר והם נוגעים להרבה עניינים חמורים, השייכים בכל יום, כגון: ברכה לבטלה, הסתכלות אסורה, לפני עיוור, הכשלת הרבים, ועוד.

השתדלנו לציין את המקור לכל דבר בכדי שיהא אפשרות לעיין בפנים. לימוד הלכות הצניעות מתוך המקורות מהווה תריס בפני רוחות הזרות של חוסר צניעות הנכנסות למחננו.

ויהי רצון שיהיה קונטרס זה סיוע למבקשי אמת למצוא את הדרך הישרה והנכונה בנידון הצניעות בכלל ובאורך המלבושים הראוי בפרט.

הקדמה

בדברים להלן נשתדל לברר מדברי הפוסקים, את פרטי ההלכה של "שוק באשה ערוה", ונענה על השאלות: היכן הוא מקום השוק, וכיצד החיוב לכסותו? נוכיח בעז"ה בבירור גמור, שדעת הפוסקים כולם, ראשוניים ואחרונים, **ללא יוצא מן הכלל**, ששוק הוא החלק שבין הקרסול לברך.

עוד נרחיב בדבר מה שיש להצניע **מעיקר הדין** את כל אורך הרגל עד הקרסול ואף יותר, בבגד שאינו צמוד דוקא (ולא רק בגרביים), כפי הנדרש בשאר איברי הגוף, אשר מובן לכל שלא מועיל עבורם כיסוי בבגד צמוד.

קודם לכן נתייחס בקצרה למנהג הצניעות שהיה בישראל מקדמת דנא ללכת דוקא בבגדים ארוכים כמה שיותר, ובע"ה בסוף הקונטרס נתייחס לדברי האומרים כי יש פגם בלבוש ארוך, ויוכח כי דבריהם מנוגדים לדעת גדולי ישראל שבכל הדורות ולמסורת הצניעות מימות עולם.

ויהי רצון שנזכה לקיים את הפסוק (ישעיהו פרק נב, א): "עורי עורי לבשי עזך ציון לבשי בגדי תפארתך ירושלם עיר הקדש..." ופירש הרד"ק שם – "עורי עורי, עזך - שהיית מופשטת ממנו עד עתה לבשי אותו." עכ"ל.

פרק א' - מנהג בנות ישראל בדורות קודמים

לקמן יתבאר כי מימות עולם רווחה בישראל ההבנה כי מלבושים ארוכים הינם דרך כבוד וצניעות וכך אכן הלכו נשות ישראל הכשרות דהיינו בשמלה ארוכה המכסה את כל אורך הרגל.

הגריי"ח זוננפלד ובית דינו בכרוז שהתפרסם בירושלים (בי"א אייר תרפ"ח) כתבו בזה"ל: "כל אשה ישראלית חייבת ע"פ דין תוה"ק ללבוש בגדי צניעות **כאשר נהגו בנות ישראל הכשרות מאז ומעולם בלא שום שינוי, דהיינו במלבושים ארוכים עד קצה האחרון היותר אפשר**" עכ"ל. ודברים אלו מוכחים מתוך הש"ס והפוסקים כדלהלן.

שמלה ארוכה - מפני כבוד שכינה

במסכת שבת (צ"ח:) כתוב: "תנא דבי רבי ישמעאל למה משכן דומה, לאשה שמהלכת בשוק ושפוליה מהלכין אחריה", ופרש"י, "ושפוליה – שולי בגדיה, כך היתה יריעה של אחריו נגררת בארץ", עכ"ל, רואים שדרך הנשים בזמן חז"ל היתה ללכת בשמלה הנגררת על הארץ ממש, וכתב החזקוני {1} (שמות כו, יב) בביאור עניין סרח העודף שהוא נעשה "מפני כבוד שכינה", מדבריו ניתן ללמוד דהנהגה זו של מלבושים ארוכים נתפסה בקרב חז"ל כהנהגה ראויה ומכובדת, **עד כדי שאף את יריעות המשכן דימו למלבושים הללו**. וכן כתב המוהר"ם חגיז ב"אלה המצוות" (סי' תקמ"ג) "המלבוש קצר הוא מלבוש מיוחד לפריצים ובעלי אגרוף והמלבוש ארוך למלכים ולכל אנשי מידות." עכ"ל. וכן כתב המוהרי"ל בליקוטים – "בגדים קצרים הוא דרך ריקים, הארוכים הוא דרך חשובים." עכ"ל.

אמה של מלכות

במדרש רות רבה (פ"ד, ו) מתואר שרות דקדקה על כסוי השוק בכל המצבים בניגוד להנהגת שאר הנשים שלא הקפידו בזה. {2} וז"ל המדרש: "כל הנשים מסלקות (מגביהות) כליהם (בגדיהם) וזו משלשלת כליה", וביארו המתנות כהונה והעץ יוסף (על המדרש) שכל הנשים הגביהו בגדיהם עם החגורה למען יהיו קל ללכת, ורות לא הגביהה את בגדיה אלא להיפך, 'שלשלה כליה' האריכה את בגדיה. מבואר אם כן שכל הנשים הלכו בשמלות ארוכות כל כך עד שהיה מפריע להליכה ולכן

הוצרכו להגביהן קצת, ורות הקפידה שלא להגביה בגדיה בכל מצב.

מהי גלימה

הגמרא בשבת (דף ע"ז:) עוסקת בביאור המילה 'גלימה' וז"ל הגמ' – "מהי גלימה, שנעשה בה כגולם" ופירש רש"י: **שאין לו חיתוך איברים**. (לא ניכר צורת אברי הגוף). ובגמרא מנחות (מ"ג.) למדנו שרב יהודה אדם **צנוע** היה ולא פשט את **גלימתו** כל היום. ובערוך פי' (ע"ג גלם א') נראה כמו שאין לו, לא יד, ולא רגל, עכ"ל. ומשמע מזה דדרך הצניעות היא כשלא רואים את חיתוך האיברים, דהיינו שהבגד היה ארוך מקיף את האדם באופן שלא ניכר כלל צורת איבריו. (והגם דמדובר בהנהגת צניעות של גברים, פשוט שהוא ק"ו לגבי הנשים וכ"כ ה'חכמה ומוסר', מובא להלן) וכן כתוב (ירושלמי סוכה פ"ה) "אמרו עליו על בית שאול שלא נראה מהם לא עקב ולא גודל מימיהם".

מכף רגל ועד ראש

ב"שו"ת הרדב"ז" (ח"ב, סי' תשי"ע), נשאל "במה שאמרו אחרי ארי ולא אחרי אשה אם נוהג דין זה בארצות הללו שהנשים הולכות **מכוסות מכף רגל ועד ראש** ואין נגלה ממנה דבר שיוכל האדם להסתכל בו". והשיב "דלא נתנו רבותינו ז"ל דבריהם לשיעורין... מי לא עסקינן דבזמן חכמי התלמוד היו הנשים הולכות מכוסות ואפילו הכי אסור", עכת"ד, עיי"ש.

תקנת עזרא

במסכת בבא קמא (פב.) מובאת תקנת עזרא שתהא אשה חוגרת בסינר בתוך בית {3}, וכתב המאירי: "שתהא אשה חוגרת בסינר בשעה שעושה מלאכתה שאם לא כן שמא תחוס על בגדיה ותחשוף שוליה **והדבר מגונה** {4} עכ"ל. וכתב הרמב"ם (פכ"ד דאישות): "עזרא תיקן שתהיה אשה חוגרת בסינר תמיד בתוך ביתה משום צניעות", עכ"ל. ונמצא דאפילו בבית היו

הנשים מקפידות ללכת בלבוש ארוך המגיע עד הקרקע, ואם בבית כך על אחת כמה וכמה ברה"ר, ופשוט.

צניעות מתרנגול

בעירובין ק: איתא שהתרנגול מפיס לתרנגולת, ואומר לה, זבינא לך זוגא (מעיל, וכדפרש"י שם - מלבוש שקורין קוטי"ה) דמטי לך, עד כרעך, וגיי ר"ח עד דמטו, מאוניך, עד לארעא (עד לארץ) עכ"ל, (וכן שם ב"עץ יוסף" בשם "תורת חיים" גריס נמי כן) וכתב עוד שם בשם ת"ח הנ"ל מבאר דלהכי נתן הקב"ה טבע לתרנגלו שיפשוט כנפיו, עד לארץ לרמוז לנו כאילו אמר לה זבינא לך זוגא (מעיל) שיגיע עד לארץ עכ"ל... ולגיי הגמרא שלפנינו עד כרעך, היינו עד רגליך, מ"ש ערוך (עי' כרע א'), והיעב"ץ (בסידורו דף קנ"ט בפרק ו' אות ז') כתב וז"ל: "למדנו דרך ארץ מתרנגול... דא"ל זבינא לך זוגא דמטי לך עד כרעך. רומז למלבוש של צניעות שכל גופה מתכסה בו" עכ"ל.

קל וחומר מהגברים

בספר "חכמה ומוסר" (מהגאון רבי אברהם ענתבי זצ"ל הרב דארס צובה בקונטרס דרך הצניעות פרק ג') כתב: "ומדרכי הצניעות שיהיו בגדיו של אדם ארוכים וכמו שאמרו (ב"ב נ"ז:) **וקל וחומר שיהיו בגדיה של האשה ארוכין**. וצר לי על דורות הללו שנהגו להיפך, ואפילו חלוק שעל גבי בשרם קצר הרבה וזה **פריצות הרבה** וראוי לגעור בהם ולמחות בידם על זה המנהג הרע ולבטלו ולחזור למנהגם הראשון **שיהיה ארוך עד כפות רגליה**".

הננו רואים בעינינו

וכן כתב ה"בן איש חי" בספרו "חוקי הנשים" (פרק יז) וז"ל: "ובמציאות הננו רואים בעינינו, ונעיין בדעתנו, המלבושים הצנועים הוא הבגד המצניע האשה מכל צדדיה ויעטפה ויכסה **מכתפיה עד עקבי רגליה**",

עכ"ל. וכעין זה מובא בדברי המהרש"א אלפנדרי (חוי"מ סימן ל"ב) וכן בשו"ת "פני יצחק" (ח"ו סימן ה) וכן מובא בספר "הנהגות הגה"ק רבי ישראל אבוחצירא זצ"ל" (פרק ט, עמ' 88) דהוא הקפיד על לבושי הנשים שתלכנה עם שמלה ארוכה שתכסה את כל גופן כולל הידיים והרגלים עד העקב.

ירושלים של מעלה

הצדיק רבי עמרם בלוי זצ"ל בתארו את ירושלים של מעלה מספר: "כל המושג בירושלים היה קדושה, לא היה שאלה של פריצות בימים ההם, אמי ע"ה הלכה בשמלה שהגיעה עד לארץ, כך גם היה בדור שאחריו". עכ"ל (ספר משנת ר"ע עמ' 162).

בבית החינוך לבנות שיסד המגיד הירושלמי רבי בן ציון ידלר (בפיקוחו של הגר"ח זוננפלד) היתה אחת התקנות: "הבנות תהיינה מלובשות במלבושי צניעות וארוכות כאמותינו הצנועות" (ספר בטוב ירושלים).

העיד בעל ה"שומר אמונים" בספר "תקנות והדרכות" (עמ' יד) וז"ל "בימי נעורי לא היה ניכר איזה אשה נושאת בתי שוקיים (גרביים) כי הבגדים היו ארוכין עד המנעלים", עכ"ל.

המעין בספר "עולמות של טוהר" ימצא שכך היה מנהג כל בנות ישראל בדורות הקודמים בכל רחבי העולם, בארצות אירופה (גרמניה, רוסיה, ליטא, פולין, גליציה, אוסטריה, הונגריה, רומניה, וכו'), ובארצות המזרח (ארץ ישראל, בבל, סוריה, פרס, תורכיה, וכו'), בצפון אפריקה (מרוקו, תוניס, אלג'יר וכו') ובאמריקה, ללכת בלבוש ארוך כמה שיותר ובאופן שכל הרגל וצורתה מוצנעים היטב.

השתלשלות העניינים

עד סמוך למלחמת העולם הראשונה (תרע"ד) הקפידו אפילו הגויים שהנשים תלכנה בשמלות ארוכות המצניעות את צורת השוק לחלוטין, וגילוי צורת הרגל היה נחשב לפריצות גדולה. במדינות רבות (וביניהן אנגליה ואמריקה) קיצור הבגדים היה עבירה חמורה על חוקי המוסר במדינה, ואף נאכף ע"י השלטון בעונשים ובקנסות כספיים.

הדברים היו מעוגנים בחיי היום יום, למשל, כדי להסתיר את צורת השוקיים הנגלות בשעת עליית האשה למרכבה, היו מייצרים את הכרכרות עם שתי דלתות הנפתחות לצדדים כמחיצה. כמו כן, בשעת הרחיצה בים הקפידו הנשים לחבר משקולות קטנות לתחתית השמלה שמנעו מהשמלה להתרומם במים.

המהפך הגדול בהנהגות הללו החל בתקופת מלחמת העולם הראשונה עם צמיחת תעשיית הסרטים הידועה לשמצה. בעקבות הרצון להידמות לדמויות שבסרטים נשים רבות החלו ללכת עם בגדים קצרים. גם רוחות ההשכלה הובילו לכך שהמצב התדרדר באופן נוראי בקרב אומות העולם, וחדר עם הזמן גם לציבורהחרדי {5} (מחקרים על אותה תקופה, עיי בהרחבה "עולמות של טוהר" עמ' 527).

לאחר השואה הציבור החרדי היה במצב רוחני כללי ירוד ביותר, כך גם היה מצב הצניעות. המצב החמיר בעיקר על ידי החילוניים מחמת ההשפעה שהיתה להם באותה תקופה, וראה בספר "בטוב ירושלים" של המגיד הירושלמי ר' בן ציון ידלר (עמ' 74) וז"ל: "...התחילו לקצץ בשולי הבגדים ובשרוולים, ובתחילה נהגו כן רק בתינוקות באומרים עדיין קטנה ופעוטה היא... **ככל שנתגדלו הנערות גדלה הפירצה עמן**, בקיצור הבגדים וביחוד הרגלים...".

בתקופה ההיא, החצאיות כיסו 'במקרה הטוב' עד הברך [בעמידתן]. בספר "פאר הדור" (עמ' 74) בהקשר לפעילותו של החזו"א נגד גיוס בנות, מובא בזה"ל: "לפתע קם החזו"א מכסאו, עיניו צופיות למרחקים, רוח הקודש מדברת מתוך גרונו: 'בנות ישראל, לו הייתן משקיעות אותו כוח, אותה מסירות הנפש שגיליתן בהפגנה, שנה אחת קודם, **בעת נכנס למחננו הלבוש הלא צנוע של קיצור אורך השמלות והחצאיות!!!** והייתן נלחמות בעוז ושומרות על חומת צניעותכן – לא היתה משתלשלת ויורדת עלינו הגזירה הנוראה של גיוס בנות ושרות לאומי", עכ"ל הטהור.

בספר "קול ה' בהדר" (עמ' 91) מתאר את השתלשלות הפסיקה בגין מצב זה. "במשך השנים פורסמו הוראות שונות לגבי אורך החצאית, זאת {6} **כדי לגזור במקומו ובשעתו** מה שהיה ניתן", עכ"ל.

עם הזמן יצאו לאור ספרי הלכות בנושאי צניעות אשר התבססו בקביעת ההלכות על תקנונים וכרוזים אלו ללא בירור מקור הדברים בש"ס ובפוסקים. כך הודו בפנינו כמה ממחברי ספרים אלו, שלא ביררו את הדין קודם כתיבת ההלכות. במקום לעיין בסוגיות בכובד ראש כפי שעושים בשאר מקצועות התורה, מסתמכים על ספרי אחרונים אחרים אשר גם הם העתיקו ממקורות בלתי מוסמכים, וככל שרבו ההעתקות כך גדל הביטחון באמיתות הדברים כהלכה פסוקה ומעוגנת.

קביעת הלכה היאך?

בשביל לקבוע הלכה אין להסתמך על {7} עובדות של אחרים אפיי אם הם רבנים, אלא יש לברר את ההלכה בש"ס ופוסקים – וז"ל המאירי בב"ב קל: "... שאין הכרעה במאמר החכם ואם (גם אם) הוא גדול, **א"כ מצד סעד אל ראייה וביבמות..** אמר ליה רבא.. כלומר **אין מאיסורו טענה עלי א"כ מצד ראייה.** ומעתה בכל ענייני הוראה.. אין ראוי להורות ככל הנמצא כתוב לחכם או למחבר.. **אם להקל אם להחמיר א"כ בראיה**". עכ"ל המאירי.

וז"ל הגר"א בתיקוני הזוהר קסו: "עד מלך המשיח איננו מקבלים הלכה **בלי ראייה ופלפול**". עכ"ל.

וז"ל הרעק"א בהקדמה לשו"ת, "כי תמיד מיראי הוראה אנכי... **וגם בכל זה סמכתי שהרב השואל יעיין ויבדוק בדברי ויבחור,** וגם פעמים רבות לא סיימתי כלל בהחלטה מטעם זה, אבל שיהיה נראה לי כאילו פסקיה למילתה, ויבואו לסמוך עלי **בלתי בחון אותם בעת הצורך על פי החקירה בש"ס ופוסקים, חלילה לי כזאת** לקבל עלי אחריות דעלמא גם אחרי קיצי ומידת ימי, ובלא זה קשה בעיני מה שאני שומע שנהגו כמה מורי הוראה, בצאת חיבור חדש יפסקו אחריו, **ולא יפה הם עושים, כי עליהם לחתור כפי כוחם,** ואם אחרי עיונם היטב ימצאו דברי המחבר טובים, אז ילכו אחריו, אבל להאמין לכל אשר ימצאו כתוב **אינו מדרכי החכמה**". עכ"ל.

וז"ל ה"אגרות משה" יורה דעה חלק ד סימן לח. בתגובה על מה שעלה בדעת כמה ת"ח להוציא לאור רק את פסקיו העולים מתוך השו"ת אג"מ (ללא כתיבת הדרך בה הגיע אל הפסק) "... ועוד כתבתי שם דכיוון שכתבתי הטעמים וכל מה שנתברר, **שבאופן זה הנני רק כמלמד ההלכה, שהשואל יעיין בעצמו ויבדוק ויבחור.** ואף שידעתי שיהיו מי שלא יעינו כלל, ויסמכו על הוראתי במסקנת התשובה לבד, הא היה בידו לעיין. וכשלא היה לו פנאי, רשאי לסמוך לפי שעה כשהוא טרוד ואח"כ יעיין. ואם לא יהיה נראה לו יחזור בו, **ויזון באותו העובדא כדין טעה בהוראתו!**" עכ"ל.

וז"ל הסמ"ע בהקדמתו "הפוסק מתוך השולחן ערוך בלי עיון בש"ס וראשונים ה"ה בכלל **ועצומים כל הרוגיה**". עכ"ל.

וז"ל מהרש"א (חידושי אגדות סוטה כב. א.) "ובדורות הללו אותן שמורין הלכה מתוך שו"ע **והרי הם אין יודעין טעם הענין של כל דבר אם לא ידקדקו**

מתחלה בדבר מתוך התלמוד שהוא שימוש ת"ח וטעות נפל בהוראותם
והרי הן בכלל מבלי עולם ויש לגעור בהן".

וז"ל החזו"א (או"ח ססי ט), "ואמנם חמורה היא ההלכה ולא ניתנה
להיקבע על פי סיפורים אלא העיקר העיון בגמ' ופוסקים ומסירת נפש
להבין קשט דברי אמת".

ובכן די לנו בזה בכדי לראות, כי אין לנו אלא לבדוק בסוגיות הש"ס
והראשונים מהו מקום השוק ומה אופן כיסויו וזה החילונו לעשות
בעזה"י.

פרק ב' - שוק באשה ערוה

הפרק ידון בדברי הסוגיא בגמרא ובראשונים בבירור ההלכה של 'שוק
באשה

יסוד דין טפח באשה ערוה

איתא במסכת ברכות (דף כד.): "אמר ר' יצחק טפח באשה ערוה, למאי
אילימא לאסתכולי בה, והא אמר רב ששת למה מנה הכתוב תכשיטין
שבחוץ עם תכשיטין שבפנים, לומר לך כל המסתכל באצבע קטנה של
אשה כאילו מסתכל במקום התורף? אלא לאשתו ולקריאת שמע".
ופרש"י: "לאשתו ולק"ש - אם טפח מגולה בה לא יקרא ק"ש כנגדה".

וביאר הרמב"ם {8} דהא דאמר ר' יצחק טפח באשה ערוה, פירושו, כל
מקום מגולה בגופה של אשה שדרכו להיות מכוסה נקרא ערוה, אפילו
אם מצד הדין אין חיוב לכסותו, כגון פרסות רגליה, במקום שדרך
לכסותו נקרא ערוה {9}, וכן פסק השו"ע (סימן עה).

שוק באשה ערוה

בהמשך הגמ' (שם) איתא: "אמר רב חסדא שוק באשה ערוה, שנאמר (ישעיה מ"ז, ב) 'גלי שוק עברי נהרות', וכתוב תגל ערותך וגם תראה חרפתך". ופרש"י "ערוה – להסתכל, וכן באשתו לק"ש". עכ"ל.

והרשב"א כתב: "קמ"ל דשוק באשה מקום צנוע וערוה הוא ואפילו לגבי בעלה אף על פי שאינו מקום צנוע באיש", עכ"ל. ורצונו לומר דחז"ל השמיעו לנו בדין זה של 'שוק באשה ערוה' דהשוק נחשב ערוה בעצם ומחויב בהצנעה ואינו תלוי במנהג המקומות כדמצינו לגבי כפות הרגליים והידיים, והוא נחשב ערוה אפילו לגבי בעלה דאסור לומר כנגדו דברים שבקדושה.

וכן הוא ב"ספר חסידים" (סימן קי) "שער באשה ערוה לגלות, וכל האמור בשיר השירים כגון בטנך ערימת חיטים שוקיו עמודי שש וגוי' כל שדרך לכסות ערוה לאשה לגלות".

דין 'שוק באשה ערוה' - נפק"מ למעשה

מבואר בפוסקים דמדין זה דשוק באשה ערוה עולה כי שוק האשה נחשב ערוה בעצם והאשה חייבת להצניעו מעיקר הדין {10}, ואסור לומר כנגדו דברים שבקדושה וברכה כנגדו נחשבת כברכה לבטלה {11}, וראיה בעלמא אפילו בלי כוונה להנות אסורה בשוק האשה כדין כל מקום המוגדר כערוה {12}.

דין "שוק באשה ערוה" אינו תלוי במנהג המקומות

מתוך הסוגיא (ברכות כד. והראשונים שם) עולה שאברים שאינם קרויים ערוה כמו: כפות הידים, כפות הרגליים והפנים דינם משתנה ע"פ מנהג

המקומות, והיינו דהיכא דאין הדרך באותו מקום לכסותם אזי אין הם נכללים בדין "טפח באשה ערוה". לעומת זאת לשוק חז"ל קראו ערוה לכן אינו תלוי במנהג המקומות. וכן כתב האליה רבה (עה, א.) בשם הרוקח (סי' שכ"ד), **דשוק באשה ערוה אפילו במקום שיש מנהג ללכת בשוק מגולה**, וכן כתב ה"צמח צדק" (אבן העזר סימן קלט) בלשון תימה וז"ל "אם ינהגו לגלות שוקן בימי הקיץ זמן החום יהיה מותר שהרי נהגו כן?! ישתקע הדבר ולא יאמר **דכיון שהוא ערוה לא מהני** (מועיל) מנהג. ומנהג כזה הוא אותיות גהינם כמ"ש כה"ג בשל"ה", עכ"ל.

וכן כתב ה"חיי אדם" (כלל ד סעי' ב), וז"ל: "אבל זרועותיה ושוקה **אפילו רגילין בכך** כדרך הפרוצות אסור". וכן מבואר להדיא בחזו"א או"ח סט"ז דכיון דהחשיבו חז"ל את שוק האשה כערוה שוב לא שייך בזה שינוי ע"פ מנהגי המקומות, {13} וכן הוא ב"משנה ברורה" (סימן עה ס"ק ב) וז"ל: "אבל זרועותיה ושוקה **אפילו רגילין לילך מגולה** כדרך הפרוצות אסור", (וכן בס"ק ט): "ודע עוד, דאפילו אם דרך אשה זו וחברותיה באותו מקום לילך בגלוי הראש בשוק כדרך הפרוצות, אסור, **וכמו לעניין גילוי שוקה דאסור בכל גוונא**" והיינו דלעולם גילוי השוק חשיב פריצות בעצם ולא יועיל בזה מנהג.

פרק ג' - מקום השוק

הפרק יענה על השאלה: היכן הוא מקום השוק על פי הגמרא והפוסקים.

רמ"ח אברים באדם

המשנה באהלות (פ"א מ"ח) מונה את כל רמ"ח אברי האדם לפי סדר עולה מלמטה למעלה, ונצטט את לשון המשנה המפרטת את איברי הרגל. "מאתיים ארבעים ושמונה אברים באדם, שלושים בפיסת הרגל, ששה בכל אצבע, עשרה בקרסל, שנים בשוק, חמשה בארכובה, אחד בירך".

התנא מונה את רמ"ח האברים כסדרן מלמטה למעלה, מיד לאחר הקרסול שהוא הקנעכ"ל מונה את השוק, ולאחר השוק מונה את הארכובה (ברך). מבואר א"כ כי שוק הוא למטה מהברך, דהיינו בין הברך לקרסול.

וכ"כ הגר"א "באליהו רבה" (על המשנה שם), וז"ל: "קורסל הוא סמוך לפס הרגל, קנעכ"ל (קרסול) בלע"ז. שוק הוא אורך הרגל עד הארכובה. ארכובה קני"א בלע"ז (ברך). חמשה בארכובה בתוספתא - שנים מכאן ושנים מכאן והפיקה באמצע. ירך הוא כל אורך מהארכובה עד הקטלית" עכ"ל הגר"א. הרי להדיא מדברי הגר"א ששוק האדם הוא בין הברך לקרסול. וכן מבואר בדברי שאר מפרשי המשנה (שם): הרא"ש, הר"ש, הרע"ב, התפא"י {14}, והמעשה אורג {15}.

שנים בשוק

כמו כן ישנה ראייה נוספת מהמשנה להא דהשוק הוא החלק שבין הקרסול לברך מהא דאמרה המשנה דבשוק ישנם שני איברים (עצמות) ואילו בירך אחד, ואכן כן הוא דהחלק שבין הקרסול לברך מורכב מבי' עצמות לכל האורך, ואילו בירך (החלק שמעל הברך) ישנה רק עצם אחת.

ומניין האברים כהני"ל מצויין גם כן בדברי השו"ע (יו"ד קצ"ד סק"י) וז"ל: "סדר האברים... הרגל ואחריה השוק ואחריה הירך...". עכ"ל. יעו"י"ש, וכמו כן לשון הרמב"ם בנידון, ומדבריהם למדנו דשוק הינו החלק שבין הברך לקרסול.

מפתח של ארכובה

בהקשר למשנה באהלות המובאת לעיל ישנם שנבוכו בדברי התוס' יו"ט שם דלכאורה דעתו היא דשוק הוא מעל הברך, ומאיך דאחריהם ביארו דדבריו שם לא התפרשו כראוי {16}. מ"מ למעשה דברים ברורים ומפורשים בדעת התו"י ניתן למצוא בפרושו על מסכת במסכת כלים (פי"ד, מ"ח), שצייר שם את מבנה רגל האדם באופן המבואר לעיל ששוק הוא מתחת לברך וז"ל שם: 'מפתח של ארכובה' - "פי' הרע"ב שמתקפל (המפתח) כארכובה עם השוק וכו', וכ"כ הר"ש בשם הערוך, וז"ל רש"י בפ"ג

דמנחות דף ל"ג, וחבור השוק והרגל **הוי השוק זקוף מלמעלה והרגל שוכב כזה** L", עכ"ל התוי"ט. הרי להדיא ס"ל שרגל היא כף הרגל והיא שוכבת, והשוק הוא הפרק הסמוך לה שעומד זקוף, היינו מן הקרסול ומעלה.

וכעין זה מוכח נמי בדבריו בד"ה 'ושל דם' – דכתב: "וראיתי בפירוש הרמב"ם, בנא"י במצייר של ארכובה כזה. ונראה לי שטעמו **שבכפיפת הרגל והשוק יש שלושה קוים: הירך, שוק, והרגל**", עכ"ל. ונמצא מבואר בדבריו שכאשר האדם יושב ישנם ברגלו שלשה קוים – והם: ירך - מאוזן, שוק – מאונך, וכף הרגל במאוזן, ואם כן יוצא להדיא דאליבא דהתוס' יו"ט השוק הוא החלק שמעל כף הרגל, ולא כמו שהיתה ה"א בדבריו. למעשה גם האחרונים שהבינו בתוי"ט ששוק הוא מהברך ולמעלה, חלקו וכתבו דהשוק הוא מהברך ולמטה, כדמצינו בסוגיא דחליצה (יבמות קג), מומי כהנים (בכורות מה) ועוד.

גלי שוק עברי נהרות

את ההלכה "שוק באשה ערוה" למדו חז"ל מהפסוק בישעיהו (מז, ב-ג) "חשפי שָׁבֶל גְּלִי שׁוֹק עֵבְרֵי נְהָרוֹת תִּגְלַת עֲרוֹתָךְ..." ומוכח במפרשים שם שהשוק המוזכר בפסוק היינו החלק שמתחת לארכובה.

פירש הרד"ק שם: "האשה אף על פי שמכסה רגליה, **בלכתה בדרך תגלה אותם ואם תעבור נהר תגלה אפילו השוק**" עכ"ל. וש"מ דשוק הוא האבר המתגלה אחרי גילוי הרגל.

וכן הוא במלבי"ם שם וז"ל: "חשפי שובל של הרגלים **ללכת יחף בעת הצורך** ויותר מזה **כי גם תגלי שוק בעת הצורך לעבור נהרות**", ובפירוש המילות כתב "שובל - סוף הרגל" וש"מ מדבריו נמי דשוק הוא החלק שמעל כף הרגל.

וכן הוא ב"מצודת ציון" דכתב: "גלי הרגל **בלכתך בדרך** וכו'... גלי שוק - **כאשר תעבור הנהרות תגלי גם השוק**", עכ"ל.

ולהדיא כתב ב"מצודת דוד" "שוק - כן יקרא **גובה הרגל ממעל**". ומכל הני עולה להדיא כי שוק האמור בפסוק ממנו למדו חז"ל דשוק באשה ערוה היינו החלק שמעל כף הרגל {17}.

חלצה נעלו מעל רגלו

תנן בריש פרק מצוות חליצה (יבמות קא.): "מן הארכובה" (מן הברך) ולמטה חליצתה כשרה, מן הארכובה (מן הברך) ולמעלה חליצתה פסולה", ע"כ. ואמרינן בגמ' (קב.): "לכתוב רחמנא וחלצה נעלו ברגלו, ומשני, אי כתב רחמנא ברגלו הוה אמינא ברגלו אין בשוקו לא, כתב רחמנא מעל רגלו, דאפילו בשוקו", כלומר ממה שכתבה התורה "מעל רגלו" ש"מ דגם החלק שמעל הרגל הקרוי שוק כשר לחליצה. ונמצא להדיא כי שוק הוא החלק שמעל כף הרגל ומתחת לברך, דלמעלה מן הברך חליצתה פסולה.

וכן עולה בפשטות מדברי רש"י (ערכין יט ד"ה ש"מ), הריטב"א, הרשב"א, המאירי, הרמב"ם, וכן הוא בשו"ע ובנו"כ ובלבוש, וברבינו ירוחם, פסקי הרי"ד, רבינו ישעיה דטראני הזקן, וכסיכום הדברים בנידון כמובא ב"ערוך השולחן" (אה"ע סי' קסט סעי' כו): "שנינו במשנה (יבמות קא.) מן הארכובה ולמטה חליצתה כשרה מן הארכובה ולמעלה חליצתה פסולה. וביאור הדברים, דרגל נקרא כף הרגל שבו האצבעות, ובגובה הוא עד העצמות הבולטות מכאן ומכאן, שנקרא קנעכיל (קרוסול) בלשוננו, ובלע"ז קבילא, ובלשון הגמ' אסתוירא, ובלשון משנה קורסל, ומשם ולמעלה מתחיל השוק עד הארכובה (ברך), ובלשוננו קני"א, ובלשון מקרא ברכים", עכ"ל.

בעל פיקה - ששוקו עומד באמצע רגלו

וכן מצינו גבי מומי כהנים דתנן בבכורות (מד.): "המקיש בקרוסליו ובארכובותיו, ובעל פיקה וכו'..." ופרש"י: "המקיש בקרוסוליו, שארכובותיו (ברכיו) עקומות לחוץ, וקרוסוליו לפניו, ונוקשין מזה לזה כשהוא מהלך. ובארכובותיו (המקיש בארכובותיו) היינו איפכא - שרגליו העקומות לחוץ ומתרחקים זה מזה, עד שארכובותיו מלמעלה העקומות כלפי פנים נוקשות זו לזו". ופיקה יוצאה מגודלו - חתיכת בשר עגול כפיקה יוצאה מגודלו. 'עקיבו יוצא מאחוריו' - כדמפרש בגמ' ששוקו עומד באמצע רגלו שחצי הרגל לפניו וחצי רגל לאחור", עכ"ל רש"י.

ובגמ' איתא (שם, מה.): "פיקה יוצאה מגודלו ועקיבו יוצא לאחוריו. א"ר אלעזר שוקו יוצא באמצע רגלו", ע"כ.

וז"ל הרמב"ם (פ"ח מהל' ביאת מקדש הלי י"ג) : "מי שעקיבו יוצא לאחוריו עד שנמצא השוק כאילו הוא באמצע רגלו עומד" עכ"ל. וכן כותב הרע"ב : "עקבו יוצא מאחוריו - כגון ששוקו עומד באמצע רגלו, שחצי הרגל לפניו וחצי רגל לאחור {18}.

ומכל הנ"ל מבואר כי שוק הוא האבר העולה מתוך פרסת הרגל.

כמין איסתורא

וכן מוכח במסכת מנחות לג. בנידון אופן הנחת המזוזה דשוק הוא החלק שמעל כף הרגל וכדברי הגמ' שם דאם הניח את המזוזה כמין איסתורא (קרוסול) כשרה, ופרש"י (בלישנא אחרינא) שם : "איסתורא, כי היכי דמקום חיבור השוק והרגל הוי השוק זקוף מלמעלה והרגל שוכב כזה L כך הניחה למזוזה, כשרה, הואיל וראשה אחד זקוף", עכ"ל רש"י.

ובתוס' (ד"ה הא) פירש 'רבנו תם' "כמין איסתורא כשרה" - שהניח את המזוזה בצורת שכיבה. וז"ל : "כאיסתורא הנתון בשוק לרחבה, בלע"ז קבילי"א [קרוסול] כשרה", עכ"ל. ביאור דברי ר"ת : השוק עומד זקוף ובתחתית השוק יש עצם הבולט משני צדדיו לרוחבו כזה עצם זו נקראית איסתורא (קרוסול) ואם הניח את המזוזה בצורת שכיבה כמו הקרוסול, כשרה.

נמצא א"כ דבין לפירש"י ובין לר"ת, שוק הוא הפרק הסמוך לקרוסול (וראה עוד טור וב"י ביו"ד, סי' קפט סעי' ו, דמבואר כנ"ל), ויתרה מזו, מכך שהשתמשו בשוק כדוגמא לביאור דברים אחרים נראה כי לכ"ע היה פשוט דשוק הוא המקום שמעל כף הרגל, שאילו היתה מחלוקת מהו מקום השוק לא היתה תועלת בביאור אופן הנחת המזוזה ע"י הדמיון לשוק אחר ומקום השוק עצמו אינו ברור.

חלוקו של ת"ח

וכן מוכח בבבא בתרא (דף נז :) : גבי חלוק של ת"ח, ופיר"ש הרשב"ם שם - שיהא ארוך עד פיסת רגלו שלא יראה כשילך יחף. וכן פירש רבינו גרשום,

וז"ל היד רמ"ה שם: "כלומר שיהא מגיע (החלוק) עד פי הסנדל או המנעל, כדי שלא יהיה בשר שוקו נראה מתחת החלוק". הרי להדיא ששוק הוא מהברך ולמטה עד פרסות הרגל.

שוק על ירך

ה'חוות יאיר' הוכיח בספרו "מקור חיים" (סי' עה סק"א), כי שוק הוא הפרק שבין הקרסול לברך מהא דנאמר בשופטים (טו, ח), "ויך אותם שוק על ירך", וז"ל (שם): "ותרגומו פרשין עם רגלאין. שרוכב הסוס אינו נשען על ירכו רק על שוקו בברזל התלוי", עכ"ל. ופירוש דבריו הוא ע"פ האמור ברש"י (שם): "פרשין עם רגלאין, רוכב סוס אינו נשען על ירכו כי אם על שוקו, רגל אחד נתון בברזל הנתון במרכבת". והכוונה היא שרוכב הסוס קרוי 'שוק' כיון שעיקר משקל גופו נמצא על שוקו בזמן שכפות רגליו נתונות בברזל התלוי מצידי הסוס (וע"כ היינו החלק התחתון שברגל), ואילו הלוחמים ההולכים ברגליהם היינו "רגלאין" נקראים "ירך" כיון שעיקר פעולת ההליכה נעשית באמצעות הירך.

וכן כתב הרלב"ג (שם), וז"ל: "שוק הוא למטה מהירך". וכנ"ל המצודות שם כתב: "שוק הוא הפרק האמצעי מן הרגל {19}, ירך הוא פרק העליון". ואילו ה"מצודת דוד" שם פירש באופן שונה וז"ל: "דימה את הפרשים רוכבי סוסים אל הירך שהוא בגובה הרגל והולכי רגלי דימה לשוק שהיא בתחתית הרגל" עכ"ל.

ונמצא לדברי כולם פירוש הביטוי {20} 'שוק על ירך' היינו הכאת הלוחמים הרוכבים על הסוסים ביחד עם הלוחמים ההולכים רגלית, ומתוך פירושם נמצאת למד שהשוק הוא החלק שבין הקרסול לארכובה.

ובביאור הבנת דעת התוס' ישנים ביומא יעויין בהערה {21}.

רגלי החיות

עוד כתב שם ה'חוות יאיר' וז"ל: "וראיה ברורה ממ"ש בחגיגה (יג.) שוקי החיות והדר ירכי החיות", עכ"ל. וכוונתו היא לגמרא בחגיגה המונה את איברי חיות הקודש מלמטה למעלה וז"ל הגמרא שם: "רגלי החיות כנגד

כולם קרסולי החיות כנגד כולן **שוקי החיות כנגד כולן** רכובי החיות כנגד כולן
כולן ירכי החיות...", עכ"ל.

בתי שוקיים (גרביים)

כ"כ מוכח בהלכות ברכת כהנים (סימן קכח) בענין נשיאת כפים בבתי שוקיים, שהשוק הוא החלק שמתחת לברך, וכמדוייק מלשון הבי"י (שם, סעי' ה) שכתב: "קושרים אותם (את הבתי שוקיים) ברצועות סמוך לארכובה", עכ"ל. (ארכובה פי ברך). וכ"כ בהגהות הגר"ב פרנקיל על המג"א (שם סק"ה) בענין וז"ל: "עד הארכובה הי"י **עד לסוף השוק למעלה סמוך לקוליית** (עצם הירך), ששם קרוי ברכיים", עכ"ל. ומאחר והלבוש המכסה את האיזור הנ"ל שמתחת לברך נקרא "בתי שוקיים" אם כן ש"מ דאותו האיזור בגוף הוא זה הנקרא שוק, ופשוט.

וכן כתב בשו"ת חת"ס (יו"ד, סימן ט) וז"ל: "וידוע בלשון הקודש נקראו בתי שוקיים אותן קנכל"ש (גרביים) שלובשים על הרגליים התחתונים. ואינך שלובשים על מקום מושב נקראו המכנסיים לכסות בשר ערוה, א"כ **מוכח שזה הרגל** (הפרק התחתון) **נקרא שוק**" עכ"ל.

וכ"כ בספר "מחניך קדוש" (אות יב), וז"ל: "ומשום הכי נקראו בתי שוקיים, **לפי שמכסים את כל השוקיים**".

וכ"כ ב"הערות וביאורים" על ספר "האגודה" (להגאון רבי אלעזר בריזל זצ"ל) (ברכות, אות עג ס"ק קלג): "ולי ההדיוט יש הוכחה לזה (ששוק הוא למטה מהברך) מלשון שהראשונים היו קוראין לגרביים בתי שוקיים, **זאת אומרת שאורך הרגל נקרא שוק**" עכ"ל.

אין דרכן של בנות ישראל להתבזות על הכביסה

הוכחה נוספת לכך שהשוק הוא החלק התחתון של הרגל בבבא בתרא (נז:): "בכל שותפין מעכבין זה את זה חוץ מן הכביסה, שאין דרכן של בנות ישראל להתבזות על הכביסה". ופירש רשב"ם: "...שצריכות לעמוד שם יחיפות לגלות שוק לעמוד בנהר", עכ"ל. מבואר בדבריו כי שוק הוא הפרק שמעל כף הרגל המתגלה בעת שהנשים עמדו יחפות. וביותר מבואר

בלשון רבינו ישמעאל בן חכמון שם (מרבותינו הראשונים, הובא בספר 'קובץ שיטות קמאיי, עמ"ס ב"ב ח"ב, שם) וז"ל: "חוץ מן הכביסה - שאין השותפין יכולים לעכב עליה, לפי שאין דרכן של בנות ישראל להתבזות על גב הנהר, שכיון שאינן יכולות להצניע עצמן בשעת כביסה, מפני שעומדות מגולות ידים ושוקים באות לידי ביזוי" {22}, עכ"ל.

סיכום הפרק

לא הובאו כאן אלא חלק קטן ביותר מכלל הראיות והמקורות לכך שההתייחסות לשוק בתנ"ך, בש"ס ובפוסקים הוא לחלק התחתון של הרגל. למעשה ישנן עוד ראיות רבות לדבר, ועיקר המטרה בדברים שהובאו עד כה היתה להראות עד כמה הדברים פשוטים בחז"ל והראשונים, עד כי **לא נמצא אפילו ראשון אחד או מקור אחד** לכך שהשוק זה החלק שמעל הברך, ואדרבא משמע שהדבר היה כ"כ פשוט עד שלא פעם השתמשו בשוק **כמשל ע"מ לבאר מושגים אחרים**, וכגון דברי רש"י ור"ת המובאים לעיל בנידון אופן הנחת המזוזה, וכן דברי התוס' יו"ט בנידון מפתח של ארכובה כדלעיל, ושי"מ שהדבר היה פשוט לכ"ע (שאם לא כן מה מועיל במה שאומרים שדבר זה הוא דומיא דשוק בעוד שהשוק עצמו אין ידוע היכן הוא).

ובהכרח לומר, דגם ראשונים ופוסקים שאין בדבריהם ביטויים מפורשים לגבי מקום השוק, ס"ל ככל אותם המקורות המובאים עד כאן, שכן אילו היו חולקים בדבר היה להם לומר זאת במקומות שבהם הנידון נוגע הלכה למעשה, כבניד"ד (ברכות כד.) בחליצה (יבמות קב.-קד.) מומי כהנים (בכורות מה.) ועוד. ומשתיקת כלל הפוסקים בנידונים אלו ש"מ דלא נחלקו בזה.

ובמקום להביא את כל המקורות והפוסקים הסוברים שהשוק הוא החלק התחתון, דבר שיצריך אריכות רבה, נבאר מי הם אלו שהיה ניתן לפרשם באופן שהשוק הוא החלק העליון, ומה הפירוש הנכון בדבריהם, **ואז יוכח שלמעשה אין כל חולק בדבר**, וכ"ע ס"ל שהשוק הוא החלק התחתון, כמבואר בפשיטות בחז"ל והראשונים כאמור.

פרק ד' - האם ישנם חולקים בדבר

הפרי מגדים

הפמ"ג בסימן עה הרחיב בביאור הדין של שוק באשה ערוה ואחר שהביא את דברי הרשב"א, הב"ח, וההג"מ, כתב וז"ל "והוי יודע דלשון שוק הוא מארכובה (ע"י רש"י ויקרא ז, לב; ובתנ"י יו"ט פרק י דחולין משנה ד; וכן פסק הרמב"ם ז"ל בהל' מעשה הקרבנות פרק ט הל' י; ושוק לפעמים נקרא ירך) נמצא כל הרגל עד ארכובה שקורין קניא שם במקום שהולכין יחף ומגולה אפשר אין חשש ובמקום שדרכן לכסותן טפח, ומארכובה למעלה פחות מטפח נמיי" עכ"ל.

ועל הבנה זו בדעת הפמ"ג דמשמע מדבריו דשוק הוא החלק שמעל הברך העירו בפוסקים מסי הערות ואלו חלק מהם.

א. מוכח בכל הש"ס והפוסקים דשוק הוא החלק שמתחת הברך וכדלעיל, אי"כ על סמך מה ראה הפמ"ג לכתוב דלא כן.

ב. מבואר בתוס' מנחות לו. דאין לומדים שוק של אדם משוק של בהמה דרגל הבהמה מורכב מ-ג' חלקים ואילו רגל האדם מ-ב' חלקים, וז"ל החת"ס בשו"ת אה"ע ח"ב סי' סט, ד"ה ולהיות: "דבר זה לחלק בין בהמה לאדם (לענין דזה מעל הברך וזה מתחת לברך) אם שהוא מוכרח בהרבה מקומות, מ"מ מפורש בתוס' מנחות (לו:). סוף ד"ה קיבורת" עכ"ל, (וכ"כ בחידושו עמ"ס חולין, דף מב:).

ג. עוד קשה, מה הקשר בין כל הפלפול הארוך שהביא שם בתחילת דבריו בדעת הרשב"א הב"ח וההג"מ ובין מסקנתו ממחלוקת ר"י וחכמים שהשוק הוא החלק שמעל הארכובה.

ד. וכן קשה ממה שהביא הפמ"ג בתוך דבריו מקורות רבים לכך שהשוק הוא החלק שמתחת לארכובה, וז"ל "ועי' ב"ח כתב שוק מטונף כו' היינו מחמת מלאכה יע"ש, עיי' נחלת צבי פי' דברי רב חסדא כן חגיגה דף יג ע"א רש"י ד"ה רכובי יע"ש" עכ"ל. ועוד כתב שם וז"ל "עיין בית שמואל אה"ע קס"ט ל"ב ובאר הגולה [שם סעיף לה] [אות] שיי"ן", עכ"ל {23}.

מסקנת הדברים

א. למעשה אפילו אלמלא כל האמור לעיל נראה דלמסקנה ס"ל לפמ"ג דשוק הוא החלק התחתון וכמו שחתם דבריו שם "ובסדר חליצה רשמת"י ושם בסדר חליצה כתב וז"ל **"שוק היינו הרגל שקורין שיינבין** (היינו החלק התחתון)". עכ"ל. ויתרה מזו כתב הפמ"ג בחיבורו "שו"ת מגידות" (סימן כ"ד) בזה"ל **"ובאמת קולית** (היינו עצם הירך. כדפרש"י נדה כד : ד"ה 'קולית' וכן פשוט בשאר מקומות) **הוא התחוב בחור בגוף כמו בוכנא ושוק אחריו ואחריו הרגל"** ואם כן נמצא להדיא דמסקנת דבריו היא דשוק הוא החלק שמתחת לירך ומעל הרגל והיינו בין הקרסול והברך וכדעת כל שאר הפוסקים.

ב. טענה נוספת כתב האדמו"ר מזוטשקא בספרו "הצניעות והישועה" והיא כי מעולם לא היתה כוונת הפמ"ג ללמוד שוק של אדם משוק של בהמה לעניין דזה וזה מעל הברך (ובניגוד לדברי התוס' במנחות לו.). אלא כוונת הפמ"ג היא דכשם שלגבי בהמה מצינו שהמונח **שוק** יכול לכלול גם את הירך, כך גם באדם, ונ"מ ד'אפשר שניהם אמת' (לשון הפמ"ג שם) והיינו אפשר שדברי הרשב"א והב"ח אינם סותרים זה לזה אלא דברי הרשב"א מכוונים לחלק התחתון של הרגל, ודברי הב"ח לחלק העליון. {24} ויעויין בהערה.

והבנה כהנ"ל בדעת הפמ"ג מצאנו בספר 'שולחן מלכים' להגרמ"צ לנדא וז"ל (ס"ה ס"ק קמ"ב שם בהלכה למשה) **"פניה וידיה וכפו' רגליה במקום שדרך לילך יחף, וכן פחות מטפח ממקומות שדרכה להתכסות לא מקרי ערוה..."** עכ"ל, וש"מ דס"ל דרך כפות הרגלים תלוי במנהג המקום, ומה שלמעלה מכפות הרגליים הם 'מקומות שדרכה להתכסות' ואין לקרוא כנגדן. ואילו אח"כ כתב בס"ק קמ"ג וז"ל **"ובשוקה מארכובה ולמעלה (משבצות זהב) שהוא מקום הרהור יותר אסור אפילו באשתו בפחות מטפח"** עכ"ל. ומהא דס"ל דחלק התחתון תמיד מכוסה ואעפ"כ כתב בשם הפמ"ג דמעל הברך אסור באשתו אפילו בפחות מטפח ש"מ דגם הוא הבין דעיקר חידושו של הפמ"ג הוא לחלק בין החלק שמתחת לברך לחלק שמעל הברך לעניין ק"ש דזה איסורו בטפח וזה איסורו בכל שהוא ושניהם ערוה ולא תלי במנהג המקומות. {25}

וע"פ כל האמור נמצא למסקנא דגם אליבא דהפמ"ג השוק הוא החלק התחתון של הרגל, אלא שיכול לכלול לפעמים גם את הירך, ובהתאם לכך, רק גילוי כף הרגל תלוי במנהג המקומות.

מסקנת הדברים

למעשה מוכח דדעת הפמ"ג היא דהשוק הוא החלק התחתון, בין אם נאמר דכך צידד בסוף בדבריו באו"ח סעי"ה, בין אם נקבל את דברי בעל "הצניעות והישועה" ובין אם נאמר {26} דחזר בו בחיבוריו "סדר חליצה" ו"שו"ת מגידות", בין למר ובין למר ע"כ דעת הפמ"ג היא למסקנה דשוק הוא החלק שמתחת לברך.

ה"משנה ברורה" בסי' ע"ה סק"ב כתב: **"פניה וידיה כפי המנהג שדרך להיות מגולה באותו מקום וכן בפרסות רגל עד השוק [והוא עד המקום שנקרא קניא בל"א] במקום שדרך לילך יחף מותר לקרות כנגדו", עכ"ל.**

המשנה ברורה

ופירוש דבריו ע"פ הבנה הרווחת כך הוא **"פרסות הרגל עד השוק [והוא (היינו המקום שדרכו להיות מגולה ע"פ מנהג המקומות מגיע...)] עד מקום שנקרא קניא (ברך) בל"א] במקום שדרך לילך יחף מותר לקרות כנגדו** (אבל מעל הברך חשיב שוק ואסור לקרות כנגדו) **"עכ"ל.** וש"מ שכל החלק שמתחת לברך לא נחשב שוק והגילוי של מקום זה תלוי במנהג המקומות ולאפוקי גילוי השוק דאין מועיל בו מנהג.

על הבנה זו בדברי המ"ב הקשו הפוסקים קושיות רבות ונביא חלק מהם:

א. כיצד פסק המ"ב דהשוק הוא החלק שמעל הברך בניגוד לכל הש"ס והפוסקים בהסתמך רק על פוסק אחד שכתב את דבריו בדרך 'אפשר'.

ב. המ"ב כתב ב"שער הציון" דמקור דבריו הוא הפמ"ג וה"חיי אדם", והנה אפילו אי נימא דאפשר להבין בדעת הפמ"ג דשוק הוא החלק שמעל הברך מ"מ בדעת ה"חיי אדם" הדבר פשוט דאינו וז"ל (כלל ד סעי' ב): **"פרסות רגליה במקום שדרך לילך יחף מותר.** אבל זרועותיה **ושוקה** אפילו רגילין בכך כדרך הפרוצות אסור", עכ"ל. ר"ל דלא מועיל מנהג **אלא לגבי פרסות הרגל בלבד,** אבל הפרק שמעל פרסות הרגל נכלל בדין שוק באשה ערוה ואינו משתנה ע"פ מנהג המקומות אלא לעולם הוא

חשיב ערוה, ואם כן הוי ממש היפך דברי המ"ב והיאך הביאו כמקור לדבריו? {27}

ג. אינו מובן מה שכתב המ"ב שהמקום שדרכו להיות מגולה הוא עד השוק ("פרסות הרגל עד השוק") ואח"כ כתב שהוא מגיע עד הברך ("והוא עד מקום שנקרא קני"א") והרי מדובר בשתי נקודות שונות זו מזו, דבתחילה נקט דהוא עד השוק (היינו מה שקרוי ירך בפי שאר הפוסקים והוא מעל הברך) ואח"כ כתב דהוא עד הברך, והרי זה דבר פשוט בש"ס שהברך חולק שם לעצמו?

ד. קושיה נוספת, מדוע לא כתב המ"ב בפשיטות "פרסות הרגל עד הברך"?

ה. כ"כ אינו מובן מדוע תלה המ"ב את גילוי החלק שבין הרגל לברך בהיכא שהולכים יחפים והרי למעשה אין קשר בין הדברים דיתכן שילכו יחפים באופן שכל החלק שמעל הקרסול ישאר מכוסה (כמו שהוא אליבא דשאר הפוסקים) ומאידך יתכן וילכו עם נעלים והחלק שמעל פרסות הרגל יהיה מגולה.

ו. גם צ"ע לפי המ"ב מה שמו של האיבר שבין הקרסול לברך המכונה שוק בפי כל, והיכן הוא הירך לשיטתו, שכן כיון שהוא ס"ל דמה שמכונה בפי כל ירך הוא בעצם השוק אם כן היכן הוא הירך, ואין לומר דלשיטתו החלק שמעל הברך הוא השוק והחלק שתחת הברך הוא הירך, זה אינו, חדא דכתי' "שים נא ירך תחת ירכי" משמע דהירך הוא החלק העליון (עי' רש"י שם) ועוד דאם כן הא ודאי שמחוייב בהצנעה דכתיב "חמוקי ירכיך – מה ירך בסתר..." ופשוט.

לאור כל זאת לא ניתן לסמוך על דעת המ"ב על פי ההבנה הנ"ל ולהחשיב את דבריו בניגוד לכל האמור בש"ס ובפוסקים ראשונים ואחרונים בלי שום יוצא מן הכלל, ובאמת מטעם זה {28} הכרעת האחרונים אינה כהמ"ב וס"ל דשוק הוא החלק שמתחת לברך.

ולתועלת המעיין הבאנו כאן את מכתבו של הגרשז"א זצ"ל בנידון, וז"ל:

למעכ"ק הרב הגה"צ יצחק אייזיק ראזענבוים שליט"א האדמו"ר מזוטשקא.

אחרי מבוא הברכה בכבוד ויקר כיאות, תמול הגיעני יקרת מכתבו אף שהספר אינו אצלי אבל ראיתי שהכל נערך ומבואר יפה במכתבו. אז סמכתי בעיקר המשנ"ב אולם כבר מזמן נוכחתי לראות שרבו מאד החולקים שהוכיחו בראיות ברורות דשוק האמור לגבי אדם אין הכוונה לירך, ובזה"י"ת אבקש מהמחבר לתקן הדבר.

והנני מסיים וחותרם במיטב הברכות.

שלמה זלמן אויערבאך

עוד מובא בספר **"משמרת החיים"** (פרק ג' הערה מז') בשם החזו"א "דהמ"ב מיירי באופן שגם הגברים רגילים ללכת כך מחמת האקלים וכיו"ב! וכן מדויק בדברי הבי"ח "במקצת עיירות וארצות הכל הולכין יחף", אבל באופן שהגברים הולכים עם כיסוי ורק הנשים אינן מכסות רגליהם ע"כ זה דרך פריצות". עכ"ל. ובאמת המציאות העגומה כיום במחנינו היא שהחלק שמעל הקרסול אצל האנשים מכוסה **בבגד** המגיע לאמצע המנעל, ומאידך אצל הנשים האיזור שמעל הקרסול מגולה ואינו מכוסה אלא בבגד צמוד ודקיק (גרביים), ולא זו בלבד אלא שע"פ רוב הגרב הנ"ל היא שקופה מחוררת או בצבע הגוף... **ואוי לה לאותה הבושה.**

ישׁוב כלל הקושיות על המשנה ברורה

ונראה לומר שלמעשה אין צורך לכל הנ"ל וניתן לבאר את דברי המ"ב {29} בקל באופן שיסורו כל הקושיות והתמיהות ודבריו יעמדו בקנה אחד עם דברי כל שאר הראשונים והאחרונים הרבים בנידון. וכך הוא פירוש דבריו בפשטות: **"פרסות הרגל עד השוק [ו] (השוק) הוא עד מקום שנקרא קניא (ברך) [בל"א] במקום שדרכן לילך יחף** (ואז האזור שמפרסות הרגל עד השוק מגולה) **מותר לקרות כנגדו** (היינו כנגד האזור הנ"ל, אבל מעל הקרסול חשיב שוק ואסור גלותו או לקרות כנגדו, ואינו תלוי במנהג המקומות)" עכ"ל.

ולשון דומה ללשון המ"ב במה שציין דשוק הוא עד הקני"א (ברך) מובאת בעוד כמה פוסקים הדנים בנושא:

ערוה"ש בהלכות חליצה (אה"ע סי' קסט, סעי' כו) כתב: "רגל נקרא כף הרגל שבו האצבעות. ובגובה עד העצמות הבולטות מכאן ומכאן שנקרא קנעכ"ל (קרסול) כו', **ומשם ולמעלה מתחיל השוק עד הארכובה, ובלשונינו קני"א (ברך)", עכ"ל.**

וכ"כ הגר"א באליהו רבה (אהלות פ"א מ"ח), וז"ל: "קורסל הוא סמוך לפס הרגל, קנעכ"ל (קרסול) בלע"ז. **שוק הוא אורך הרגל עד הארכובה. ארכובה קני"א בלע"ז" עכ"ל.**

וכן הוא בשו"ת חת"ס (אה"ע ח"ב סי' ס"ט, ד"ה ולהיות): "הנה שלשה אברים ברגל אדם, תחתונו נקרא פרסת הרגל ארכו מאצבעות הרגלים עד עקבו. וגובהו מהקרקע עד אסתוירא שקורין קניכ"ל בל"א (קרסול), ורש"י קורין לו קביל"א בלע"ז. ומשם מתחיל השוק גבי אדם, **והתחלתו מהאסתוירא קניכע"ל (קרסול) עד הארכובה שקורין קני"א בל"א (ברך).**

וכן לשון ה"מעשה אורג": **שוק הוא אורך הרגל עד הארכובה**. ארכובה קני"א (ברד), בל"א" עכ"ל.

וכן הוא בספר "מחניך קדוש" להגר"י דידובסקי בנידון שוק באשה ערוה (אות ד) וז"ל: "מקום שנהגו ללכת יחף מחמת עניות וכיו"ב היינו דוקא פרסת הרגל לבד, אבל אם מגולה גם כן מן השוק, אפילו מקצת מן השוק אסור לומר שום דבר שבקדושה כנגדן] **פירוש שוק - מעצם הקרסול עד עצם הארכובה** (ברד), ולמעלה מן הארכובה עוד יותר חמור ונקרא ירד" עכ"ל.

וני"ל דכוונת המ"ב במה שכתב דשוק הוא עד הברך היינו לאפוקי מהה"א בדברי הפמ"ג דהשוק הוא **מעלהברך** ופשוט.

א"נ נ"ל דכוונתו היא שדוקא בחלק זה שעד הברך הפסול בק"ש הוא בגילוי טפח (שכן נידון שוק מובא בדברי המ"ב בתוך ביאור של דין טפח באשה ערוה, מיהו הרמ"א כתב בשם הבהגמ"י דבאשה אחרת אפילו בפחות מטפח אסור) מיהו מעל הברך הדין חמור יותר ואפילו בפחות מטפח ואפילו באשתו יש פסול בק"ש וברכות והיינו כביאור בעל הצניעות והישועה בדברי הפמ"ג.

ולפי דברינו נמצא **דמעולם לא עלה על דעת המ"ב** לחלוק על כל הש"ס הראשונים והאחרונים בלי שום פלפול וראיה ולחדש דשוק הוא החלק שמעל הברך המכונה ירד בפי כל.

ומובן גם מה שכתב דמותר לקרות כנגד פרסות הרגל היכא דהדרך לילך יחף, כיון דע"י ההליכה בלא מנעל מתגלות כפות הרגליים עד הקרסול ותו לא וכדברי הראב"ד המובאים ברשב"א בברכות שם וכן פסקו כמה מגדולי האחרונים דכנגד כפות הרגל מותר לקרות במקומות ששם הדרך ללכת יחפים (ב"ח, פמ"ג והחיי אדם).

הוסיף בזה הגאון ר' יצחק רצאבי שליט"א כי לשון "פרסות הרגל" נופל רק על החלק התחתון של הרגל דהיינו כפות הרגליים וכעין הלשון "מפריס פרסה", ואם כן כיון דכתב המ"ב לשון "**פרסות הרגל** עד השוק" על כרחך כוונתו הינה רק לכפות הרגליים.

[ראיה ממקומות אחרים במ"ב ש"ל שהשוק הוא החלק התחתון](#)

סמך לכך דגם אליבא דהמ"ב השוק הוא החלק שמתחת לברך נמצא בדבריו בסימן ש"א, דכתב שם הרמ"א (ס"ט) "וכן מותר לצאת במנעל של עץ שהרגל נכנס בו, וליכא למיחש שמא יפול" עכ"ל. וכתב בביאור הלכה וז"ל: "שהרגל נכנס בו – רוצה לומר אף על גב דבגמרא משמע דבשל עץ גזרינן דילמא משתמט **מרגלו** מפני שאין מהודק, היינו בזמנא **שהיה קשור העיקר בשוק**, ולא היה הרגל נכנס בו, מה שאין כן בשלנו", עכ"ל.

וכן ב"הלכות יום הכיפורים" סימן תרי"ד ס"ב, כתב השו"ע וז"ל: "אסור לנעול סנדל או מנעל של עור אפילו קב הקטע וכיוצא בו, אפילו של עץ ומחופה עור אסור", עכ"ל. וכתב ה"משנה ברורה" (ס"ק ד) וז"ל: "קב הקטע – שנקטעה רגלו, עושה כמין דפוס רגל, ויש בה בית קיבול קטן, **ומכניס שם ראש שוקו והוא קרוי קב**, ומיירי המחבר בעשאו של עור, והוא הדין אם הוא של עץ ומחופה עור וכדלקמיה", עכ"ל [30]. ונמצא להדיא מדבריו אלו דגם הוא ס"ל דשוק הוא החלק התחתון דהוא הנכנס בתוך המנעל. [31]

וכן הוא בסימן קס"ד ס"ב בהלכות נטילת ידים בדבר מה שכתב השו"ע "מי שעומד בסעודה ונזכר שנגע **בשוק וירך** ומקומות המכוסים באדם... צריך לחזור וליטול ידיו ויברך על נטילת ידים" עכ"ל. וכתב בזה המ"ב בס"ק ט בד"ה "ומקומות המכוסים - ר"ל בשארי מקומות המכוסים שבגופו יש בהם זיעה ולאפוקי במקומות המגולים כגון פניו ומקום המגולה שבזרועותיו אין קפידא" ומדסתם המ"ב ולא פירט דמקומות המגולים כוללים נמי את החלק שבין הקרסול לברך דכיסויו משתנה על פי מנהג המקומות (ע"פ הה"א בדבריו בסימן ע"ה ובניגוד לדעת כל שאר המפרשים) ש"מ דלא ס"ל הכי, (ובמיוחד אחר והדבר נוגע לברכה לבטלה) וכן הוא בביאור הלכה שם בד"ה "לחזור וליטול" דכתב וז"ל "ואם נגע **בשוק וירך** ומקומות המכוסים או שחיכך ראשו או שהשתין יחזור ויטול ידיו", וש"מ דס"ל דאיכא שתי איברים ברגל הן שוק והן ירך, ומאידך בסימן ע"ד סק"כ כתב "ובדיעבד יצא אפילו אם נגע הגיד **בהירכיים**" וש"מ דהוא ס"ל [32] דהחלק העליון הוא הירך וע"כ התחתון הוא השוק.

עוד לאחר כל זאת יראה הרואה כי ההבנה בדעת המ"ב דהוא ס"ל דשוק הוא החלק התחתון של הרגל היא מחוורת הרבה יותר מבחינה לשונית ומבחינת הקשר הענייני ובעיקר מצד זה שהדבר תואם לדעת כל שאר הש"ס והפוסקים, ומאידך ע"פ ההבנה בדעתו שהשוק הוא החלק העליון דברי המ"ב מוקשים ותמוהים מאד.

החזו"א, באו"ח סימן ט"ז נסתפק בנידון מקום השוק ע"פ העולה מהתוס' יו"ט והפמ"ג ונשאר בצריך עיון, אך למסקנה כתב הגרבי"י זילבר זצ"ל ב"בית ברוך" (כלל ד', סק"ז) שבהתכתבות עם החזו"א בנידון, כתב לו ש"ל ככל שאר הפוסקים דשוק הוא החלק שמתחת לברך.

בנוסף לכך נאמר לנו בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א דמעצם העובדה שנשאר החזו"א בלא הכרעה בדבר (בסימן ט"ז) יוצא דדעתו היא להחמיר בנידון (וכלשון החזו"א בקוב"א ח"ב אכ"ח "אין להתיר (בספק הלכתי שיש בו צדדים לחמיר) אלא בודאות, וכל שאינו בודאות היתר, הוא אסור", עכ"ל). וכבר הבאנו לעיל בשם החזו"א כמובא ב"משמרת החיים" דכל הצד שהיה שייך להקל בנידון גילוי החלק שבין הקרסול לברך היינו רק היכא דגם האנשים הולכים בגילוי החלק הנ"ל אבל בכה"ג שהגברים נוהגים לכסותו, והנשים לגלותו ודאי חשיב פריצות ואסור.

וסוף דבר כל ספקו של החזו"א בנידון נשען על דברי התוס' יו"ט והפמ"ג אשר למסקנא מוכח דגם הם סוברים דהשוק הוא החלק התחתון. (ונראה ד"סדר חליצה" וה"שו"ת מגידות" לפמ"ג אשר בהם מבואר להדיא דדעת הפמ"ג היא דשוק הוא החלק התחתון לא היו בפני החזו"א.)

סיכום הדברים

אליבא דכל הש"ס והפוסקים ראשונים ואחרונים בלי שום יוצא מן הכלל השוק הוא החלק שבין הקרסול ועד הברך, אלא שישנם כמה מפרשים שמדבריהם מתעורר ספק בנידון מקום השוק ואלו הם התוס' יו"ט, הרע"ב, הר"ש, הפמ"ג, והמ"ב. מיהו למסקנה גם לדבריהם השוק הוא החלק התחתון שברגל.

להלן הדברים בקצרה:

התוס' יו"ט הרע"ב הר"ש (ועוד) פירשו את המונח "**קרסול**" (המוזכר באהלות כאבר שתחת השוק) **בלשון כרעיים**, רכובתי וכדו', ויש שהבינו כוונתם דקרסול הוא הברך, ועפ"ז משמע דשוק הוא מעל הברך! אלא דלמעשה נתבאר מדברי כל אלו במקומות אחרים דשוק הוא החלק שמתחת לברך, והא דכינו לקרסול בלשון רכובי וכיו"ב אין כוונתם לברך, אלא רכובי הינו לשון מושאל לכל מפרק שהוא שעל ידו אבר רוכב על אבר, ופשוט.

הפמ"ג: באמצע דבריו בסימן ע"ה יש משמעות דס"ל דשוק הוא החלק העליון, מ"מ מסקנת דבריו ב"סדר חליצה" היא דשוק הוא החלק שמתחת לברך וכן הוא ב"שו"ת מגידות", ועוד נתבאר בספר "הצניעות

והישועה" דכל פלפולו של הפמ"ג לא היה אלא לבאר דגם החלק שמעל הברך נקרא שוק אלא שאיסור ק"ש נגדו הוא אפילו בפחות מטפח, ועוד דאחר כל זאת את כל דבריו בסימן ע"י, לא כתב הפמ"ג אלא בדרך אפשר, (וזאת בנוסף למס' מקורות שציין הוא בסוף דבריו דשוק הוא החלק התחתון דמשמע מינה דכך היא מסקנת דבריו).

המ"ב: אחר כל האמור נמצא כי הלומדים בדעת המ"ב דהשוק הוא החלק העליון, הרי הם מעמידים את המ"ב שלא כהש"ס והפוסקים. מבלי שביאר מה ראה לפסוק כך, בעוד שהפוסקים שמביא כמקור לדבריו (הפמ"ג והחיי אדם) סוברים היפך דבריו, (הפמ"ג במסקנת הדברים וכמבואר לעיל ואילו החיי אדם להדיא בדבריו שם) כאשר למעשה הבנה זו (דהמ"ב ס"ל דשוק הוא החלק שמעל הברך) אינה נשענת **אלא על דקדוק לשוני בלבד**, בעוד שניתן בקל לפרש את דבריו באופן שיעלה בקנה אחד עם כל שאר המקורות וכמבואר לעיל, {33} ואין שום סיבה שלא לבאר כן בדבריו.

ואם כן נמצא דללא שום צד של ספק השוק הוא החלק שמתחת לברך לכ"ע.

פרק ה' - איסור בגד צמוד

אחר שנתבאר ללא כל ספק כי החלק שבין הקרסול לברך הוא אשר אמרו עליו חז"ל **"שוק באשה ערוה"**, אם כן יש לשאול מדוע נוהגים ללכת בחצאית שאינה מכסה את כל אורך הרגל להצנעת אזור זה הנחשב לערוה, ומסתפקות בכיסוי של גרב. והרי הדבר פשוט בשאר איברי הגוף הנקראים ערוה דאין מועיל בהם כיסוי ע"י בגד צמוד, אלא הם צריכים הצנעה.

ודבר זה נלמד בין היתר מדברי הש"ך והב"ח בהלכות אבלות (יו"ד סש"מ) לגבי דין קריעת הבגד על הנפטר, דהלכה היא שגם האשה צריכה לקרוע את מלבושה (ומובא שם דמיירי במלבוש התחתון), אלא דהיא מחזרת אותו לאחוריה מיד משום צניעות, ואפילו הכי ביאר שם הב"ח וז"ל "אין פירושו (מלבוש) תחתון של פשתן העשוי לקבל הזיעה אלא (מלבוש) תחתון של שאר מלבושים [שעליה] קאמר, דגם זה אית ביה משום צניעות דכשקורעת מלבוש זה התחתון ומגלה את המלבוש העשוי לקבל זיעה, חשוב כאילו היתה מגלה את לבה ערום כדפרישית", וכן הוא בש"ך שם

וז"ל – "כשמגלה החלוק נמי איכא פריצות כמו מגלה לבה". עכ"ל. וכן הוא בחכמת אדם (שער השמחה כלל קנב סעיף ו) "ואשה כשקורעה על אביה ואמה ואם תקרע תחילה העליון עד הכתונת העומדים שם יבואו לידי הרהור לכן קורעת תחילה בגד התחתון ומחזירה הקרע לצדדין ואחר כך קורעת העליון", עכ"ל. והיינו שבכה"ג לא יראה אפילו הבגד הסמוך לגוף ואף לא לרגע אחד משום צניעות.

והעולה מדבריהם דבגד הסמוך לגוף נחשב הוא לעניין צניעות כגוף עצמו, ואפילו שאין מדובר בבגד צמוד ממש אלא רק {34} בבגד הסמוך לגוף.

והדבר הוא פלא במה ישתנה דינו של השוק משאר איברי הגוף לעניין זה דלא יהיה חייב הצנעה כשאר המקומות, ואדרבא יעויין בב"ח דכתב דדין השוק חמור הוא כיוןדהוא נלמד {35} מהפסוק בישעיהו מז כדלעיל.

{36} ועוד יש להוסיף בנותן טעם מהא דהראשונים והאחרונים שואלים מה חידש ר' חסדא (ברכות כד) שאמר 'שוק באשה ערוה', הרי זה נכלל בדברי ר' יצחק 'טפח באשה ערוה?!' הרשב"א מתרץ היות והשוק אינו מקום צנוע באיש הו"א דאינו יחשב ערוה באשה קמ"ל שזה ערוה; הרא"ש מתרץ דהיות ופעמים שהשוק מתגלה הו"א שלא יחשב ערוה קמ"ל שזה ערוה; הב"ח והט"ז מתרצים דר' חסדא בא להשמיענו שאין לברך כנגד השוק אף אם מגולה פחות מטפח, 'כל דהוא שוק'. ועל זה הדרך ישנם תירוצים נוספים.

ואם נכון הדבר שהשוק אע"פ שנקרא ערוה הוא שונה משאר האיברים שנקראים ערוה, הראשונים והאחרונים היו משיבים על שאלתם תשובה פשוטה בתכלית, והיא: היות שהשוק יותר קל כפי שחזינן בעניין הצנעתו שאינו דורש הצנעה אלא כיסוי בלבד, היה הו"א שלא יחשב 'ערוה' לק"ש וקמ"ל ר' חסדא דהוא ערוה. ומדלא תירצו כן ע"כ ש"מ דלא ס"ל הכי. {37}

ובאמת יכול כל אחד להיווכח שענין זה של הסתפקות בכיסוי ע"י בגד דקיק (גרביים ואפילו אטומות) הוא שיבוש, שכן לגבי הזרועות עצמם שדינם {38} קיל טפי מדין השוק הדבר פשוט לכ"ע דאין מועילה הצנעתם ע"י שרוולים צמודים וכ"ש לא כאלו שעשויים בצבע העור, ואם כן יש ללמוד ק"ו לשוק דהוא הדין דלא יועיל עבורו כיסוי כהנ"ל.

ובאמת לא נמצא שום פוסק או מקור קדמון אשר כתב משהו בדבר החילוק המחודש הזה דבניגוד לכל שאר חלקי הגוף עבור השוק מועילה הצנעה אפילו בבגד צמוד (היינו גרב) ובכל מקור המוזכר איסור בבגד צמוד לא מוזכר שום חילוק כהנ"ל בין שוק לבין שאר הגוף, ואף על גב דגם בזמנם היו {39} בתי שוקיים מ"מ בכל תפוצות ישראל בכל מקום שהם הקפידו תמיד שמלבושי הנשים יכסו את כל אורך השוק, וע"כ י"ל דמשום דס"ל דמעיקר הדין לא יועיל כיסוי בבגד צמוד כהנ"ל עבור השוק וכשם שאינו מועיל עבור שאר חלקי הגוף.

וכן לאידך גיסא בכל מקום המוזכר איסור בבגד צמוד לא מוזכר שום חילוק כהנ"ל בין שוק לבין שאר הגוף, ואף על גב דגם בזמנם היו בתי שוקיים (עי' שבת ס. ו-סג.) מ"מ בכל תפוצות ישראל בכל מקום שהם הקפידו שמלבושי הנשים יכסו את כל אורך השוק, וש"מ דהיה להם את ההבנה הפשוטה הזו דלא מועיל כיסוי בבגד צמוד לאיבר הקרוי 'ערוה'.

ומצינו בס"ד לכמה וכמה פוסקים שהעולה מדבריהם להדיא הוא כי השוק חייב כיסוי בבגד שאינו צמוד, וכדין שאר מקומות מוצנעים בגוף האשה.

בשו"ע הרב (סוף סימן ש"א מהדורא בתרא) כתב: "הבתי שוקיים (הגרביים) עצמן וכן השבכה עשויין רק לצניעות ולא לנוי כלל כי הן במקום צנוע ואין דרכן להיות בגלוי אלא לכסות עליהן למעלה בבגדיה והצעף על השבכה" עכ"ל.

והגאון רבי שמעון אגסי זצ"ל (תלמיד הבא"ח בספרו אמרי שמעון עמי ר"ג) זועק בספרו על השינויים במלבושי הנשים ובין הפרצות השונות מציין הוא את "המלבוש הקצר עד הארכובה (ברד) ומשם ולמטה רק מכסה בתי שוקיים (גרביים) דק יכסה רגליהן", עכ"ל. ועוד כתב שם כי אין ללכת כפי אופנת הגויים וז"ל: "בצאתה תהיה צנועה ביותר כדרך נשים הצנועות של הדור הקודם שהיו מתעטפות בצעף מכף רגלם עד קדקודם" עכ"ל.

וכן מובא בספר 'משנת יעקב' (או"ח סי' ע"ה) בשם המהרי"ד מבעלז: "שנשים לא יגלו את הגרביים כי זה בגד שנעשה לקבל הזיעה והווי כשוקיה ערומים לדברי הב"ח יו"ד סי' ש"מ ובש"ך שם ס"ק כב". וכן נקט להלכה המהרש"ם (או"ח סי' ע"ה סק"א).

וכן כתב הגרש"ז אויערבך זצ"ל, (ימנחת שלמה ח"ג סי' קג, טו), וז"ל: "אף אם הגרביים אינן שקופות, מכל מקום אם בשעה שהן יושבות נגלה {40} מקומות מוצנעים שבגוף אף אם לא נראה ח"ו הבשר ממש, ג"כ חשיב כמגולה, והרי זו פריצות! וכמ"ש הב"ח והש"ך (ביו"ד סי' ש"מ סקכ"ב) וחוץ ממה שעוברות על 'דת יהודית', הרי הן עוברות על הלאו של 'לפני עיור לא תתן מכשול' שיכשלו ח"ו על ידן בהרהורי עבירה שקשים מעבירה". עכ"ל.

וכן מובא בספר "מחניך קדוש" להגרר"י דיובסקי זצ"ל (אות ט"ז עמי טו) בזה"ל " {41} ולכל הפחות צריך שיהי' אורך השמלה עד עצם הקרסול והיינו בערך טפח מן הארץ ואין לקצר מזה השיעור כלל וכלל... ואין להסתכל כלל על נשים אחרות שמקצרות זה השיעור..." ועוד כתב שם ב"מקור הקדושה" וז"ל "וראוי לכל אחד שיזהיר הרבה על זה בביתו ויתקנו את השמלות הקצרות מזה השיעור, ומאחר דהאשה רואה את בעלה שותק בזה הרי נעשה היתר אצלה ולכן עיקר חיוב מוטל על הבעל שימנע את אשתו מלצאת בשמלה קצרה מאורך עד עצם הקרסול ולא

תכשיל ח"ו לזרע קודש בני אבותינו הקדושים אברהם יצחק ויעקב והמחטיא את הרבים אין לו חלק לעוה"ב ולכן לא דבר קטן הוא עונה בזה ויזהר מאד מאד שיהיו כל בגדיה וכל מעשיה בצניעות"

וכן כתב בעל "הצניעות והישועה" להג"ר יצחק אייזיק רוזנבוים זצ"ל דחצאית המכסה את כל אורך השוק הוא חיוב גמור מעיקר הדין, ותמה שם באריכות על הטעות שחדרה למחנה בהנהגה זו. {42}

ואין להתפעל ממה שאפילו נשים חשובות אינן מקפידות על הדבר וכמו שכתב להדיא הגר"י דידובסקי בספרו שם עמי ט' וז"ל – "בעקבתא דמשיחא מצוי גם בת"ח ויראי שמים שיש להם נשים שאינן צנועות כבנות ישראל הכשירות ואין ללמוד ממנהגן כלל", ואם דבריו נאמרו בנידונים שפשיטא לכל שהם פריצות כ"ש בנידון דידן שהמבוכה בו היא רבה ובעיקר חוסר ההקפדה בנידון נובעת מחוסר מודעות.

וראה עוד מה שכתב הגר"ח קנייבסקי בספרו 'אורחות יושר' (ערך תפילה) וז"ל "אין ללמוד ממה שרואים אחרים מזלזלים בזה ואפילו גדולים וחשובים והעיקר הוא כי תורה יש ללמוד מתוך התורה והשו"ע ולא ממה שרואים אצל אחרים ומי שמזלזל בזה הוא בכלל אפיקורוס" עכ"ל.

פרק ו' - "איסור" חצאית ארוכה !?

אחר אלו הדברים הרינו להתייחס לשורש החורבן בנידון זה והוא ה"איסור" החדש שהומצא בדור האחרון היינו "איסור חצאית ארוכה" שבעוונותינו הרבים כבר חדר כמעט לכל שכבות המחנה עד כדי כך שבחלק ניכר ממוסדות החינוך כופים את הבנות ללכת משום כך בחצאית קצרה בדוקא. {43}

ומחמת רוב המבוכה בזה ראינו לבאר מה ה"מקור" ל"איסור" זה, מה "טעמו", ומה השתלשל ממנו.

מקור ה"איסור"

'איסור' זה, אין לו [44] מקור בפוסקים ולא יצא מעולם מפיהם של גדולי ישראל. כל המעיין בדברים, ולומד את הסוגיות, לא יכול שלא להתפלא על 'איסור' תמוה זה. מלבד זאת מובן לכל שמסברא עדיף לכסות כמה שיותר, וככל שהכיסוי ארוך יותר, כך הוא מוסיף קדושה וצניעות ומונע מכשול.

ואדרבה, אף אילו היינו מוצאים פוסק שאוסר תצאית ארוכה, אפי' פוסק קדמון, היתה מתעוררת תמיהה גדולה על דבריו, וכל אחד היה מעדיף לסמוך ולנהוג כהפוסקים האחרים שאינם אוסרים זאת, אחר שכך ראוי מסברא לעשות. אך העובדה היא, שאין אף פוסק כזה שאוסר, ואדרבא במעט ההתייחסויות שיש בקדמונים לנידון נמצא דכולם מעודדים ומחייבים את העניין, ולא עלה חלילה על דעתם מחשבה כזו, ולהמציא איסור כזה בניגוד לשכל הישר, אין לך דבר תמוה ומשונה יותר מזה.

וכה דברי הגרש"ז אויערבך זצוק"ל, ויבלט"ח הגר"ש ואזנר והגר"נ קרליץ שליט"א (בקונטרס 'בגדים הדוקים'): "המאריכה את החצאית הרי זו משובחת מאחר ותוספת אורך היא תוספת צניעות" עכ"ל.

ואיפה נשמע כדבר הזה, שגדולי ישראל צריכים להכריז ולחזור ולהכריז, שאין שום איסור בדבר שהיה מנהג ישראל מאז ומעולם [ראה להלן], ומוזכר לשבח בדברי הש"ס והפוסקים, ולבקש מהציבור להפסיק את המלחמה נגד התופעה הרצויה.

טעם ה"איסור"

וכאשר מבררים אצל היודעים ומנהלי המוסדות מה המקור והטעם ל'איסור' זה, נמצא כי הם בעצמם אינם מגובשים בדעה אחת, אלא ההנחה הבסיסית של כולם הוא ש'הדבר אסור'! ורק צריך להבין 'מדוע'... וממילא מנסה כל אחד להסביר זאת באופן שונה מחברו. אלו אומרים משום 'בחוקותיהם לא תלכו', ואלו טוענים 'מאחר וזאת האופנה, אלו יאמרו שזה כדי להבדיל מהרחובות', ואחרים יאמרו שחייבים להתרחק מהציבור המזרחי.

ואף שלכאורה אין טעם להתייחס ו'לדון' בטענות אלו, שמלכתחילה לא התבססו על שום מקור, אעפ"כ נבא לברר כל ה'טענות' הללו בקצרה. ולבחון אם יש בהם ממש.

להבדל מחברה רעה, ומראה 'רחובי'

הטענה של מראה "רחובי" בשמלות הארוכות עצת היצר היא, וכי איזו ועדה קבעה שדוקא גילוי צורת השוק היא הדרך המכובדת לבת ישראל רח"ל, ומאיזה סעיף בשו"ע הגיעה טענה זו?!

והרי בקרב ה'רחוביות' מצוי לבוש 'קצר' באותה מדה שמצוי לבוש 'ארוך', ואפ"י יותר, וכן הוא בקרב המזרחי שרבים מהם הולכות גם הם כנ"ל, וא"כ מי זה החליט, שה'אורך' הוא החלק ה'רחובי' (והרי ההולכות בבגד ארוך, מוסיפות סממנים אחרים כדי לשוות לזה מראה 'רחובי', ואין כאן מקום לפרט, אך לא ה'אורך' הוא הבעיה).

ואפ"י היה אמת בטענה, שזהו אכן עניין 'רחובי' ח"ו, היכן שמענו שמותר וצריך לעבור **איסורים** ע"מ להראות מובדלים?

ומעניין להביא כאן את דברי מייסדת בית יעקב מרת שרה שנירר ע"ה (אם בישראל – ח"א עמ' 163) וז"ל: "אין בכוונתי לומר כי כאשר האופנה היא ללבוש חצאית בגזרה מסוימת למשל עלינו להתלבש בצורה שונה או הפוכה. לא! כל דבר שבאופנה שאינו מנוגד לדיני ישראל מותר", עכ"ל.

וכמה מתאימים דברי מרן הרב שך זצ"ל לעניין זה במה שאמר וז"ל: "חוסר צניעות בפרהסיה וברה"ר גורר בעקבותיו חילול ה' נורא ואיום, מלבד עצם חומר ענין חוסר הצניעות כשלעצמו. נוצר היום מצב רח"ל, שאצל הערבים - להבדיל - הולכים יותר בצניעות מאשר אצל אחינו בני ישראל, והרי זה חילול ה' נורא שהעם הנבחר ירוד ומחולל כבודו בין הגויים". (אורחות הבית קנא).

וכן כתב בשו"ת "משנה הלכות" הג"ר מנשה קליין זצ"ל (סימן שט"ז) "ולענ"ד גם את הטוב נקבל והלואי שילכו כולם בשמלות ארוכות, ואדרבא לאחר שהם ישנו ה"מעדע" ויחזרו למקורם, אנחנו בשם אלוקינו נלך ונדרוש מהנשים; אם בשעת ה"מעדע" לא היה קשה לכם ללבוש שמלות ארוכות, א"כ למה לא יעשו כן שלא בשעת ה"מעדע", והנשים הצנועות יקבלו מאיתנו, ובמקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר" עכ"ל.

ובאמת, מחמת הטענה זו עצמה של "להבדל מחברה רעה" ו"להתרחק מן האופנה" {45}, דווקא מחמת זה מן הראוי להחדיר בביתנו את עניין ההליכה בבגדים ארוכים כמה שיותר, ע"מ לשמור ביתנו מרוחות זרות של מושגי צניעות לא נכונים המוצאים את מקומם אף אצל לומדי התורה. {46}

אם כן, עולה שאין מקור וטעם לכך שאסור ללכת עם חצאית ארוכה, והאומרים כן מתעלמים מדברי הש"ס, הפוסקים ומורשת הצניעות שהיתה נהוגה בישראל מימות עולם.

בחוקותיהם לא תלכו

לגבי הטענה שבחצאית ארוכה עוברים על איסור "בחוקותיהם לא תלכו". ב"בית יוסף" (יו"ד קעח) נתבאר בזה"ל: "אין שום איסור לישראל ללבוש לבוש הנהוג בין העובדי כוכבים (דהיינו לבוש צנוע הנהוג אצל הגויים), מאחר שהוא דרך כשרות וצניעות כאותו של ישראל", עיי"ש, וכן מבואר במהרי"ק וברמ"א ובעוד פוסקים דאיסור "בחוקותיהם לא תלכו" כולל בתוכו רק דבר שעושים הגויים לשם פריצות או דבר שהוא אצלם חוק בלי טעם, אבל הנהגה טובה של הגויים אין בה שום איסור, והדבר פשוט.

ואדרבא מבואר בסנהדרין (לט:) "כמתקונן שבהם לא עשיתם כמקולקלין שבהם עשיתם" וש"מ דישנה טענה על בני ישראל במה שאינם דבקים בהנהגות טובות בזמן שהגויים גדורים בהם.

וכמה שקר יש בטענה זו, בזמן שעיקר הלבוש החרדי היום מגיע כולו מיצרנים גויים אשר מייצרים עבור גויים באין פוצה פה ומצפצף, ורק בנידון החצאית הארוכה פתאום זועקים בעם ארצות נוראית על חשש חוקות הגויים.

הרחקה מהאופנה

הטענה שחצאיות ארוכות אסורות בלבישה משום שהן נכללות בבגדי 'אופנה' גם היא תמוהה ביותר, שהרי האופנה משתנה חדשים לבקרים, וכיום האופנה היא דוקא ללכת בחצאית קצרה. ובכלל רוב ככל הבגדים

המוצעים בחנויות לנשים החרדיות כיום הם לפי "צו האופנה" העדכני ביותר, אז איפה בדיוק המלחמה נגד האופנה?! וכמה חלמאות יש ברעיון של "להתרחק מהאופנה" אך ורק בסממן הלבוש היחיד שעוד מזכיר את הימים של קודם פרוץ האופנה, ומשל לאדם חרדי שהולך לצבא ולומד באוניברסיטה, אך מקפיד ללכת בלי כיפה כדי להבדל ממחנה המזרחי... ואותו דבר בנידון דידן, ואין לך זיוף גדול מזה.

חומרת היצה"ר נגד תורתנו הקדושה

האדמו"ר מזוטשקע בספרו "הצניעות והישועה" זעק עוד בזמנו, שאם ילחמו נגד חצאיות ארוכות בסוף עוד יגיע מצב בו יאלצו להלחם על חצאיות קצרות גם כן, ואכן עינינו רואות כיום בנגע החצאיות הקצרות שפשה במחנינו באופן נורא רח"ל.

והביא שם עוד ראייה לכך שכל המלחמה נגד "החצאיות הארוכות" כולה אך ורק **תוצר של הבעל דבר**, וז"ל: "ידוע דבדורות האחרונים העולם מתרעמים על החומרות, ובכל דבר ודבר מוצאים להם היתרים וקולות, ואפילו המון החסידים והחשובים, וכמה דברים שמפורסם ופשוט לכל דהכרח לתקן, והוא קשה כקריעת ים סוף, וחומרא הנ"ל לאסור בגדים ארוכים לנשים, נתקבלה בהמון החסידים והחשובים באהבה וברצון, ולית מאן דפליג עלה, ונשתנו בזה סדרי בראשית דנהיגי לחלוק בחומרא (דהיינו שנוהגים לחלוק על החומרות), וזאת אומרת דחומרא זו, אינה חומרת תה"ק נגד יצה"ר, רק היא חומר יצה"ר נגד תה"ק ר"ל, וממילא מי שרוצה לקיים רצון הבורא ב"ה, אסור לו להחזיק בחומרא זו, שאינה אלא קולא נוראה ר"ל", עכ"ל.

וחיזוק לדברים ניתן למצוא בפירוש הגר"א למגילת רות (פ"א פי"ח) וז"ל: "ותרא כי מתאמצת היא ללכת וכו' – אם יראה (היצה"ר) שאינו יכול לו, מפתהו במצוה מעוטפת כמה עבירות. והרוצה לבחון עת באה לידו המצוה, אם היא מיצר הרע או לא – יבחין בעת עשיית המצוה, אם אבריו נעים ונדים בעת ההיא בזריזות לעשות "המצוה", מסתמא היא עצת היצר [עד כמה שידוע בעצמו שלא עמל לקנות מדרגה זו], כי איך יכול להיות שאברי הגוף הכבדים אשר טבעם לילך אחר תאוותם הגופני יתלבשו רצון לעשות?! אין זה כי אם מעצת היצר הרע", עכ"ל.

ואם כן לענייננו הדבר פשוט שכל המלחמה נגד אריכות המלבושים אינה אלא עצת היצר, שכן בכל שאר העניינים ידוע שהדבר קשה מאוד לעורר את העם, וכמו שמצינו לגבי הצפיה בסרטים שנאסרו ע"י כל גדולי

ישראל בכל אופן וצורה שהיא, ואעפ"כ הדבר נעשה לכתחילה בריש גלי ואפילו בחלק ממוסדות החינוך, וכן בגדים צמודים, נופש בחו"ל וכו' אשר עדיין לא נגדר הדבר לחלוטין בקרב הציבור למרות התבטאויות מפורשות וחריפות ביותר שיצאו מפי גדולי ישראל בנידון. כאשר מאידך המונים מישראל 'מזרזים' בדבר חומרת ה"איסור" של הליכה במלבושים ארוכים, והדבר נאכף בסמינרים בתוקף, ונכתב בתקנוני בתי הספר השונים ואפילו המקילים במצוות 'מקפידים' על הנושא ו"מהדרים" בדבר, וכל זה בזמן שהדבר לא יצא מפי אף אחד מגדולי ישראל, לא פורסמו בנידון עלונים, לא נעשו כנסי חיזוק וחוגי בית, ואין אפילו פוסק קדמון אחד שמזכיר עניין שכזה אפילו במשהו, וכל בר דעת יראה שכזו "הצלחה" במיגור התופעה של החצאיות הארוכות, אינה אלא מעשה הבעל דבר להסיט את ישראל מדרך הצניעות בה דרכו אמותינו הקדושות.

פירצה שהיא מן הגדולים

וראינו להביא כאן עוד מדברי בעל "הצניעות והישועה" בדבר גודל החיוב על הנשים החשובות אשר מהם לומדות שאר נשות המון העם וז"ל שם (פרק ט' אות טז) "וראוי להעיר בזה מוסר השכל לקצת נשים חשובות שאין יוצאות ידי חובתן בזה כראוי, וטוענות הלואי ויעשו כל בנות ישראל כמוני, וזה באמת שטות, כי הם כמו גוף האדם, שיש בו אברים מאברים שונים, ויש בו גבוה מעל גבוה, ואי אפשר שיעמדו אברים התחתונים בגובה של העליונים... ובע"כ אשה החשובה מוכרחת לדעת שהאחרות לא יעשו כמעשיה, ובע"כ יפחתו מזה, ומוכרחות לחשוב ולהתנהג באופן שגם אחר הפחת שיפחתו הפשוטות ישאר המצב כראוי, ולכן החשובות מוכרחות להוסיף וכנ"ל בגמרא דשבת (צ"ח:) הנ"ל דנשים החשובות היו בגדיהן נגררות אחריהם בארץ, כדי שאחר שהנשים הפשוטות יפחתו מהם, ישאר עדיין כשיעור. ואם החשובות מצמצמות בשיעור החיוב, הן כמכריחות את הפחותות מהם, שימעטו משיעור החיוב וחטאת עמך, שכת אחר כת ממעטות יותר ויותר וממילא הן גורמות בזה הפריצות בעולם ר"ל.

ואל יאמר האומר כי לא כן הוא דהיינו שיאמר כי כל הנשים כולן עושות כאשר ישר בעיניהן ואינן לומדות מן הצנועות בזה כלום וממילא אין על הצנועות שום אחריות בזה, שהרי כלל גדול מסרו לנו חז"ל [ב"ר פכ"ו] כל פרצה שאינה מן הגדולים אינה פרצה, ואע"ג דלכאורה יפלא הדבר, כגון בזה הזה שרואין פרצות נוראות בעולם בגניבה וגזילה וגילוי עריות

ושפיכת דמים וכו', איך יעלה על הדעת דהפריצות הללו באו מהגדולים ח"ו.

אמנם הביאור בזה, על דרך שביארנו לעיל דלפעמים שייך שהאדם החשוב לא חטא, ובני אדם טועים לפרש שחטא, ועל פי אותו הטעות לומד גם הוא לחטוא וקראו חז"ל את זה חלול השם, ולכן האחריות על האדם החשוב להזהר שלא יתן מקום לטעות במעשיו, וגם הרי ההמון גורעין ממעשה הטוב שעושים הישרים ומוסיפים להקל לפי דעתן, ודורשים היתר לעצמן דלפי ערך פחיתותן מהגדולים, שפיר דמי להקל בזה, ויש שהפרוצים פרצו פרצה רעה, כגון בלבוש וכדומה. וידוע דהעם מתאווים תאוה בזה, אך י"ל לפמז"ל [ברכות כ"ח] כשאדם עובר עבירה אומר שלא יראני אדם עכ"ל, ומפני הבושה נמנע מלחטוא וכן אמרו [נדרים כ.]. כל אדם המתבייש לא במהרה הוא חוטא עכ"ל, לפי שאינו יכול ולא רוצה לבזות עצמו להיות מן השפלים העושים מעשים שפלים ומבוזים, וזה ירמז נמי הכתוב [קהלת ג' כ"א] רוח בני האדם העולה היא למעלה, שמרגיש בנפשו בחינת עלייה ומתעצם להתרומם, דהנשמה בחי' אש חלק אלקי ממעל ונמשך למעלה, ולכן אע"פ שמתאווים תאוה רוחם מתרומם שלא יבזו וישפילו את עצמם, ולא ידבקו במנהג השפלים, ואם השפלים לעצמם לבדם נוהגים בפריצות אין זה פרצה, רק מנהג כת יחידה הוא, ולא כלום הוא. כיון שכלל העם לא החזיקו במנהגם הרע, ואפשר שגם אותה הכת יבטלו מנהגם המאוס, כשיראו שלא נתקבל אצל ההמון, אבל אם המצא ימצא מהגדולים שישתתפו במנהג הפריצות ההוא, ואפילו במשהו, הנה בזה כבר נתנו מהודם עליו, ואז ישמחו ההמון ותיכף יאחזו המנהג הרע ההוא שהתאוו אליו, וגם לא יבזו להם, שאוחזים מנהג השפלים הבזוי, אחר שכבר נתקבל המנהג ההוא, אצל יחידים מהגדולים, אי"כ חשיבותם יגן על ההמון ולא יקרא עוד מנהג שפלים, שכבר הוא מנהג מקובל, וגם שאר חשובי העם כבר יכולים להשתתף בהמנהג שכבר נתעלה, ואין מכלים. ואז הוא נעשה פרצה והו שאמרו כל פרצה שאינה מן הגדולים אינה פרצה, כי רק הגדולים עושים חיזוק וקיום לפרצה, והבן.

ונתבאר בזה האמת והצדק, כי נשים החשובות שאוחזות משהו בקצהו של מנהג הפריצות הן הן המחיות את המנהג הרע ההוא, ומזה מתפשטים ענפים ושרשים רבים, המקיימים מנהגי הפריצות בעולם... וזהו שכבנו לעיל, שאחריותן גדול מאוד, ולכן חזקו ואמצו ביראת ד' תמיד."

והאמת אומר אני הקטן מחבר קונטרס זה, דכבר כמה וכמה פעמים בעת שמסרתי שיעורים בנידון או שוחחתי עם אברכים בחיזוק העניין, טענו השומעים לעברי כי נשות החסידים של הקהילות השמורות אשר בשכונות מאה שערים בית ישראל וכו' אשר ידועים כחזקים יותר בענייני הצניעות, גם הם הולכות בגילוי צורת השוק ואם כן "מסתמא" עושים הם כשורה, ואמנם על אף שכבר נתבאר לעיל בכמה מקומות דגם עניין זה הוא פירצה בתוך קהילות הנ"ל אשר גדולי ירושלים שבעבר מחו על

הדבר, מ"מ ההמון אינו מעיין בכתובים אלא לומד מהנהגות של הנ"ל, ונמצא ממש כדברי בעל "הצניעות והישועה" המובאים לעיל, ויהי רצון שהללו יתנו ליבם אל גודל האחריות הרובצת על כתפיהם, ויתעוררו לתקן הדבר בהקדם.

המחיר - תכלית הקלקול

ואין להתעלם ממה שאחר כל זאת "מצוה" זו של הליכה בחצאית שאינה ארוכה גררה בעקבותיה עבירה על איסורים רבים ומפורשים לכל השיטות והדעות, שכן אפילו אילו היינו אומרים שאין חיוב מעיקר הדין בשמלה המצניעה את כל אורך השוק מ"מ רוב רובן של הנשים כיום נכשלות בלבישת גרביים שקופות מחוררות או בצבע הרגל האסורות לכל השיטות, ונראה לומר שהדבר נובע ממה שהורגלו שמקום זה אינו מוצנע כשאר המקומות בגוף אלא בבגד צמוד, וממילא מבינים הם כי אין חובת כיסוי אותו אזור אלא תוספת צניעות ומנהג בעלמא, וגם אצל הרבה מהמון העם נתפס כבר כי חלק זה אינו קרוי {47} כלל שוק, ואינו נכלל במה שאמרו חז"ל "שוק באשה ערוה", ואינם מעלים בדעתם כי הדבר סותר את דברי כל הש"ס והפוסקים, ומי יודע כמה ברכות לבטלה {48}, הסתכלויות אסורות, וחילול ה', נגרם במחנינו עקב {49} ה"איסור" המחודש, ומי יודע כמה נושרים התרבו במחנינו בעקבות הפריצות הנולדת מתופעה תמוהה זו, ומי יודע כמה יתומים ואלמנות התרבו במחנינו בעקבות שגעון הלזה.

וכמה מתאימים לנידון דידן דברי ר' ניסים גאון במה שכתב בנוסח הוידוי "את אשר אסרת התרתי ואשר התרת אסרתי", ולב מי לא יחרד מגודל החורבן שהביא בולמוס זה על כלל הציבור.

התוספת והגרעון בכל שהוא...

וז"ל הספורנו בפר' ואתחנן (פ"ד פ"א) בעניין האיסור להוסיף על חוקי התורה: "ועתה ישראל... השמרו מחטוא ושמרו מצותיו בלי תוספת וגרעון כי התוספת והגרעון **בכל שהוא** יביאו אתכם **לתכלית הקלקול**", עכ"ל. המונח "תכלית הקלקול" מוזכר בספורנו בעוד מקום אחד בתורה והוא בפר' תזריע (פ"ב בד"ה שאת או ספחת או בהרת) וז"ל: "כולם מיני צרעת...

ואין בהן ממיני הצרעת שספרו הרופאים, אמנם שאר מיני הצרעת החזקים שספרו שהם **סרטן** לכל הגוף בכלל... לא יהיו בעמנו כלל על צד מזבח כפרה אם לא יהיה עמנו **בתכלית הקלקול** חס ושלום כשאר מדוי מצרים הרעים" עכ"ל. {50}

סילוף ערכי הצניעות

וראה מה שכתב החזו"א (קוב"א ח"ג אס"א) וז"ל: "...הדוגל בבינוניות ומואס בקיצוניות, **חלקו עם הזיפנים או עם חדלי תבונה**. אם אין קיצוניות אין שלמות ואם אין שלמות אין התחלה... כמו שאין באוהבי חכמה אהבה למיעוטה ושנאה לרב חכמתה, כן אין באוהבי תורה ומצוה אהבה לאמצעיות ושנאה לקיצוניות... **חובת חינוכנו לקיצונות!**... אלה המכוננים בתי חינוך ממוצעים לא הצליחו בשביל **הזיוף שיש באמצעיות, ולב משכיל הולך ומזניח את הזיוף**, החינוך שלהם נותן את הצדק להחניך להפנות עורף להחוקים המושלכים עליו שלא לרצונו, ולהאמונות המעיקות לבו נגד זרם החיים **ואת סוד הקיצונות גזלו ממנו בהתעולל בה גם הוריו ומוריו**", עכ"ל.

מדבריו נקיש לענייננו במה שמונעים מהבנות את הזכות להיות צנועות בתכלית בחצאית ארוכה כפי ההלכה, **"ולב משכיל הולך ומזניח את הזיוף"**, ואצל כלל הבנות נתפס מונח הצניעות כציות עיוור ומתסכל ל"תקנון" חסר הגיון, שאינו הולך בדרך האמת והשכל הפשוט שאומר שצניעות פירושה "להצניע" ולא חלילה לגלות. ואין פלא שאצל חלק נכבד מבנות הסמינר ערכי הצניעות מרוקנים מכל תוכן, אשר על כן ביום עזיבתן את הסמינר פונות אל בגדי האופנה, בדיוק כפי שהמסיימים את הישיבה תיכונית' פונים לצבא, שטעם אחד לשניהם **'חינוך לבינוניות'**.

ועניין זה של סילוף ערכי הצניעות ע"י המחנכים באחרית הימים מובא בדברי הנביא ישעיהו (ג, טז) **"יען כי גבהו בנות ציון ..."**, (יעוין שם כלל השתלשלות העניינים בהדרדרות הצניעות באופן שמזכיר מאוד את הקורה בימינו). בזה"ל: **"עמי מאשריך מתעים ודרך אורחותיך בלעו"** ופירש"י: **"מאשריך – מדריכיך שיש להם לאשרך בדרך טוב הם מתעים אותם"**, עכ"ל. וכעין זה פירש הרד"ק וז"ל **"המנהיגים המדריכים אותך המה מתעים אותך מדרך הישר"**. עכ"ל.

ובביאור המילות **"דרך אורחותיך בלעו"** פירשו המפרשים דהיינו מלשון בליעה והעלמה והיינו שהעלימו מבני הדור ההוא את דרך ישראל הראויה מימות עולם וכדברי הגר"א שם: **"משחיתים דרך הישר"**

שהלכת בו מאז למען לא תשוב אליו", עכ"ל, וכן כתב המלבי"ם: "הדרך הישר שהלכת בו עד הנה בלעו והשחיתו עד שלא יוכל עוד לשוב אליו כי נבלע ואיננו", וכן באר המהר"י קרא: "מכסון (מכסים) ממך דרך הישר ומטעים אותך לדרך רעה".

וממש כך בניד"ד ניתן לראות שמושגי הצניעות המקובלים במוסדות החינוך בימינו, שונים בתכלית ממה שהיה נהוג בישראל מימות עולם טרם ההשכלה {51}. כיום מחנכים את הבנות כי גילוי השוקיים היא הצניעות, והצנעת השוקיים היא דרך הפרוצות. לאור זאת, בנות שנשאן ליבן להתחזק בצניעות ורוצות ללכת בדרך הישר הולכות ומקצרות את החצאית ע"פ ה"תקנון" מתוך הבנה שיש עניין גדול לבת ישראל להראות את צורת שוקיה לכל באי עולם.

ואלו דברי הנביא שם: "נצב לריב ה' ועמד לדין עמים, ה' במשפט יבוא עם זקני עמו ושריו ואתם ביערתם הכרם גזלת העני בבתיכם", ויעויין בדברי הגר"א שם דפירש: "זקני עמו – היינו המלמדים תורה לעם", וכתב ה"מצודות דוד", שה' יאמר להם: "לא האומות השחיתו עמי אבל אתם בעצמכם" וכתב התרגום "ואתון אנסתון ית עמי" כלומר אתם אנסתם את עמי לעבור על המצוות!!!

וכמו שעניינו רואות שבימינו אין שום אומה או תרבות שאונסת במשהו את ישראל לעבור על מצוות התורה בדווקא והאונס היחידי הכופה את בנות ישראל לעבור על חוקי התורה וללכת בפריצות מגיע דוקא מתוך מחניננו מבתי החינוך, רח"ל. ומסתבר שגם חלק מהמורות אינם מודעות לעצם הבעיה, ולא באנו בקונטרס זה לקטרג חלילה אלא לפקוח את עיני ההמון לתקן את הדבר ולעורר על המציאות העגומה בנושא.

סוף דבר

בימינו אנו אשר צרה רודפת חברתה רח"ל, ואין מי שלא רואה כמה {52} אסונות שונים ומשונים זה מזה מתחדשים על שונאיהם של ישראל כמעט דבר יום ביומו, ועלוני הצדקה הרבים יעידו על הדבר, וההמון מתרוצצים בחיפוש אחרי סגולות חדשות ומחודשות בחיפוש אחר ישועה לצרותיהם הרבות איש איש ועניינו, ופעם אחר פעם עורכים עצרות חיזוק ומכריזים "נחפשה דרכינו ונחקורה".

וכאן הבן שואל: מה כבר יש לחפש כ"כ הרבה?! , והרי יום יום רחובתנו גדושים בנשים גלויות שוקיים, ובבנות סמינר אומללות האנוסות לעבור על מצוות ה' בחובת הצניעות בנוסף לשאר מראות הפריצות באין פוצה

פה ומצפצף, ועל מה אם לא על זה נאמר "ולא יראה בך ערות דבר"?! ,
ואחר שבמחנינו רבו אנשי החסד והפועלים לזיכוי הרבים, בהחזרת
חילונים בתשובה, ובשיעורי שמירת הלשון, גמחי"ם לרוב, ועמלי תורה
בהמוניהם, ובצירוף אין סוף סגולות מסגולות שונות ומשונות לשמירה
כללית, ולזכיה לישועות, ולמרות הכל הפורענויות מרובות מאוד ל"ע,
האם אין זה אומר דרשני?!

והגם שבתחומים אחרים צריכים חיזוק אבל על אף אחד מהם לא נאמר
"ושב מאחריך". וז"ל ה"חפץ חיים" שאמר בכנסיה הגדולה בוינה (מאיר
עיני ישראל ח"ג): "איך לא יתפוצץ לבו של יהודי מהעונש הנורא של הפסוק
ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך".

וכי על חסרון כוונה באמירת פרק שירה יצא הקצף מעת ה', וכי חיזור
מתמיד אחר סגולות וישועות דורש ה' מאיתנו.

ויעויין בגמרא בברכות כ. במה שאמרו שדורות הראשונים זכו לישועות
בקל כיון שהיו מוסרין נפשם על קדושת ה' וכמעשה דרב אדא בר אהבה
עיי"ש, וכאן הקריאה לכל בעלי המרץ המחפשים את תיקון העם וטובת
הכלל שישקיעו בעיקר ויזנחו את הטפל ויתחילו קודם כל ב"סור מרע..."
ויפקחו את עיניהם למצוות "פדיון השבוי" האדירה הזו שכמעט ואין
לה דורש.

ויעויין בדברי בעל "העקידת יצחק" (פי וארא שער העשרים) וז"ל: "החטא
הקטן שיסכימו עליו דעת הרבים, והדת נתנה בבתי דיניהם שלא למחות
בו, הנה הוא זימה ועוון פלילי וחטאת הקהל כולו **ולא נתן למחילה אם
לא בפורענות הקהל...** ומוטב שיכרתו או ישרפו או יסקלו החטאים ההם
בנפשותם משתעקר אות אחת מהתורה בהסכמת הרבים".

הדברים נכתבו על מנת לעורר על החיוב במלבושים ארוכים אשר נשכח
בצוק העיתים, בנוסף לשכחת הנידון של מקום השוק אשר גורר
בעקבותיו נ"מ הלכתיות רבות. ואנו תקווה שבכך יתעורר הציבור לתקן
מכשול זה, ויפעל מה שאפשר לעורר אחרים ולהוכיח על הדבר ולסייע
בגדרת פרצות עמו ישראל, ובעז"ה, גם בסמינרים יקפידו על הלכה זו
ובכך תחזור הטהרה והצניעות לעם ישראל ותשוב השכינה להגן עליהם,
וה' יעזרנו על דבר כבוד שמו.

מכתב ממרן החפץ חיים זצוק"ל

אף שכולם מאמינים, שכל מה שמתהווה למטה, בין לטוב בין למוטב, הכל הוא מאת הקב"ה, מכל מקום כל אחד עומד ומשתומם ופלא הוא בעיניו, מפני מה השתנו העיתים כ"כ לרעה? הרי מלבד זה שכל ישראל בכל מקום פזוריהם בין העמים כולם נעשו משועבדים, והיוקר הולך גדל מיום ליום, והמסים והארנונות ג"כ גדלים מאד, התינוקות של בית רבן בטלים במאות עיירות, גם מצב הפרנסה בכל מקום הוא רע מאד, כלל הדבר עם ישראל הולכים ומתאוננים כל אחד ואחד על רוע מצבו.

והנה בשנים שלפנינו אף שהיו ג"כ מצויות צרות וגזירות, מ"מ מי שהיה בכלל תמימי לב, היה יכול להתנחם בנפשו ולומר: הגם שהענינים החיצוניים [הגשמיים] אינם מתנהלים כרצונו, אבל בעניני הנפש הוא בוטח שאינו מרחק מהקדוש ברוך הוא, ובודאי יעמד לימינו, וכמו שנאמר: "כי יעמד לימין אביון להושיע משפטי נפשו". אבל כהיום בעוונותינו הרבים, מר לנו מאד מכל צד, כי כשהוא מביט בעצמו בעניני העולם הזה אין לך יום שאין קללתו מרבה מחברו, **וכשהוא מתבונן לאחרייתו בעניני תורה ומצוות – גם כן אין לו שום הצלחה.** והגם שכל אחד מישראל מבקש מהקדוש ברוך הוא שישמע לבקשותיו וישיב לו כרצונו, אין שומע לו, הלא דבר הוא!

ואמרתי שעיקר סיבת הדבר שאנו מרחקים בעצמינו את הקב"ה מאיתנו, הוא ציווה לנו "והתקדשתם והייתם קדושים" ואמרו חז"ל כל המקדש עצמו מלמטה מקדשין אותו מלמעלה, מעט מקדשין אותו הרבה, בעולם הזה מקדשין אותו לעולם הבא. וכתוב אחד אומר: "כי ה' אלוקיך מתהלך בקרב מחניך להצילך ולתת אויבך לפניך והיה מחניך קדוש, ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך" וכו'.

והנה ידוע לכל, שפורצת תבערה בכרם המלך והלהבה גדולה מאד, הכרוז יוצא מגדולי המלך לאנשי העיר: התחזקו, התחזקו כולכם לכבות האש באיזו עצה שתוכלו, **כי כרם המלך בוער באש ואם תתעצלו בדבר תדעו כי בנפשיכם הוא ח"ו, ומורדים תקראו, כי אינכם חוששים**

לכבודו, ואם תתחזקו כראוי ותכבו את האש יקבל כל אחד את שכרו ורוב כבוד לפי ערך התחזקותו.

כן דבר בענייננו כי הנה ידוע שכל ישראל נקראים כרם ה' כמו שנאמר "כי כרם בית ישראל (ישעיה ו') ובעוונותינו הרבים תבערה גדולה נפלה בכרמו בכמה מקומות ע"י ה"מודה" הגרועה הזו, כי מתגבר כח הטומאה מאד ע"י זה... וממילא נפסקה ההשפעה והברכה מכל אחד ואחד בעסקיו! ונסבבו ע"י זה כל הצרות הרעות! כמו שכתוב בספרים הקדושים... והכתוב צווח ואומר "והיה מחניך קדוש ולא יראה בך ערות דבר". הרי שתלה הכתוב קדושתינו בזה הענין, ומה שהיה צריך היצר הרע מלפנים לעמול כמה שנים התחכם היום ועושה זאת בזמן קצר וכו'.

על כן החוב מוטל על כל איש ואיש לכבות את האש הנוראה הזו ולתקן בביתו שיהיה הכל עשוי כדין ולא יתנהגו בפריצות ח"ו ויזכה עבור זה שיצאו ממנו בנים ישרים וקדושי עליון.

וביותר מוטל החוב על הרבנים ועל כל החרדים לדבר ה' שבכל עיר ועיר, לדרוש ברבים מגודל הענין הזה הנוגע לקיומנו ולהצלחתינו בגוף ובנפש בזה ובבא, ויתקיים בזה מאמר הכתוב: "והיה מחניך קדוש".

דברי הכותב לכבוד ה' ותורתו של ישראל
המחכה לגאולה בב"א ישראל
מאיר ב"ר ארי' זאב הכהן

הערות

{1} מובא במהדורת - הרב משה מ' אהרן, מוסד הר' קוק, תשנ"ב.

{2} וא"ת דאדרבה, מוכח מהמדרש שאין זו אלא הנהגת חסידות דאם יש חיוב מעיקר הדין לכסות בכל מצב מדוע האחרות הקלו בזה? י"ל בהמשך המדרש מתואר כיצד פרשה רות מדברים האסורים מעיקר הדין, וז"ל: "כל הנשים משחקות עם הקוצרים וזו מצנעת עצמה, כל הנשים מלקטות בין העומרים וזו מלקטת מן ההפקר" - ושבחה של רות **שלא נגרה אחרי כל הנשים** קלות הדעת שהיו בשדה ועברו על איסורים, אלא עמדה בעוז וקיימה את כל דיני התורה בלא פשרות.

{3} וביאר ה"יערות דבש" עמ' קל"ט שהתקנה לא הוצרכה לרה"ר דשם פשיטא דיש לילך בצניעות, אלא עזרא תיקן שיהיו הנשים חוגרות בסינר לצניעות אפילו בתוך הבית.

{4} שוליים בלשון הגמרא היינו תחתית, ומהא דהתקנה היא שמא יתגלו שוליה על כרחך שמע מינה דהסינר היה מגיע עד הקרקע. וכך פירש השטמ"ק בשם גאון דהסינר היה מגיע עד הקרקע.

{5} יש המביאים ראיה לאורך החצאית על פי מה שהיה נהוג ב"בית יעקב" **בתחילת דרכו**. ברם, כלל הוא בידניו שאין לומדים הלכה מסיפורים אף אם הם נכונים. ובאמת שזולת זאת, יש לדעת שלא ניתן ללמוד מאותה תקופה בעניינים כגון אלו, ותעיד על כך צוואת מרת שרה שנירר ז"ל (נמצא ב"אם בישראל" ע"מ ר"י ר"א) בה הוצרכה להזהיר את בנותיה מפני הליכה בחולצות שקופות, ומזה נבין את הרמה הרוחנית הכללית באותם ימים, ועוד יבואר מזה לקמן בהערות.

{6} וכעין זה מובא בסוטה מח. "אמר רב יוסף - זמרי גברי ועני נשי - פריצותא, זמרי נשי ועני גברי - כאש בנעורת. למאי נפקא מינה? לבטולי הא מקמי הא" וכדפרש"י שם "אם אין שומעין לנו לבטל את שניהם נקדים לבטל את זה שהוא כאש בנעורת" ואע"ג דשני האופנים נחשבים לפריצות האסורה מן הדין והעוברים על הדבר יתנו את הדין, ולעולם אין להתייחס לדבר כאל הוראת היתר חלילה.

{7} וכל המובא לעיל בדבר מה שהלכו בנות ונשות ישראל במלבושים ארוכים מאז ומעולם הינו ע"מ להראות דזה היה מנהג הצניעות המתוקן (ע"י חכמים) עוד מתקופת האמוראים והתנאים ואף קודם לכן, דעל זה שייך לומר "צאי לך בעקבי הצאן", ועוד שידיעת נתון זה משמעותית היא להבנת יסודי ההלכה ודברי הפוסקים בדבר מה שאמרו "שוק באשה ערוה" דהם דיברו מתוך מציאות קיימת, ולא באנו במאמר זה של "קביעת הלכה היאך?" אלא לאפוקי מהנהגות שאין ידוע טיבם ויסודם דאינם מועילות כלום עבור קביעת ההלכה, וכנ"ל פסקי הלכה בלא ראיה ופלפול.

{8} רא"ש בברכות (פ"ג, לו); רשב"א בברכות (כד); חדושי הרא"ה; מאירי שם; וכ"כ עוד ראשונים: המרדכי, הגהמ"י, האגור, האו"ז האשכול ועוד.

{9} חיי אדם כלל ד אות ב; משנ"ב ס"י עה סק"ב; בן איש חי ש"א, פרשת בא אות יב.

{10} והחיוב הוא אפילו בתוך הבית ואין רואים מדין 'מלא כל הארץ כבודו', שו"ע או"ח ב. וז"ל הסמ"ק מצוה נו 'והיה מחניך קדוש' (מובא בב"ה"ל סי' ג) "גם בכל דבר צריך להיות בצניעות ולא בפריצות", וכתב ה"משנה ברורה" שם סעיף א "האדם צריך להתנהג בצניעות ובושה לפני הקדוש ברוך הוא, ואפילו כשהוא לילה ובחדרי חדרים, הלא מלא כל הארץ כבודו, וכחשכה וכאורה לפניו יתברך", עיי"ש.

{11} איתא ב"משנה ברורה" ריש ס"י עה. דברכות כנגד מקומות מגולים בגוף האשה חשיבי לבטלה. ויעויין ב"גדר עולם" למרן החפץ חיים שלא שייך להנצל מהדבר היכא דאין האשה מקפדת להצניע שערוותיה בתוך ביתה וה"ה לגבי שוקה, ופשוט. ועוד כתב שם וז"ל. "ויודוע שבכל ברכה יש בה שם הקדש, ואם כן כשם שהמברך כהגן ממשיך על

עצמו ברכה, כמו שנאמר: "בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתך" כן הדבר להפך חס ושלוש: **אם מברך נגד הערוה – ממשיך חס ושלוש, עניות על עצמו, כדאיתא בנדרים (דף ז:):** בכל מקום שהזכרת השם (שלא כהגון) מצויה, שם עניות מצויה"

[12] וז"ל ה"משנה ברורה" בסימן ע"ה סק"ז – "וכתב הפרי מגדים דבמקומות שדרך להיות מכוסה [כגון זרועותיה וכהאי גוונא שאר מקומות הגוף] אף ראייה בעלמא אסור", עכ"ל. ומטעם זה אשה שאינה מצנעת את שוקה כראוי עוברת נמי על לפני עיוור, זאת מלבד שאר איסורים שיש בפריצות. (עי' קונטרס "דבר הצניעות" דמצוות הצניעות כוללת - ה' עשין ו' לאוין ב' ארוין).

[13] ראה להלן הרחבה בדעת מרן החזו"א בעניין השוק.

[14] וז"ל התפא"י: "פי' קורסל קנעכ"ל בל"א (קורסול), והוא מקום חיבור הפרסה לעצם הארוך התחתון שברגל שמפסיק בין הפרסה להרגל. **שוק הוא העצם הארוך התחתון הנ"ל.** ארכובה קני"א בל"א (ברד), והוא מקום חיבור עצם התחתון הארוך עם העצם האמצעי הארוך שברגל הנקרא ירד" עכ"ל.

[15] וז"ל ה"מעשה אורג": "פי' קורסל, קנעכ"ל בל"א סמוך לפס הרגל, **שוק הוא אורד הרגל עד הארכובה.** ארכובה קני"א (ברד), בל"א עכ"ל.

[16] ותורף הדברים כך הוא, התוס' יו"ט פירש את המונח "קורסל" המוזכר במשנה באהלות (דהוא האבר שתחת השוק) ע"פ דברי הרד"ק (שמואל ב כב, לז) דכתב "קורסולי – כרעי, וכן הוא בתרגום: 'אשר לו כרעים - די ליה קורסולין' ויונתן תרגם: 'רכובתי והם הברכיים', עכ"ל. ומשמע לכאורה דקורסול הוא מה שאנו מכנים ברכיים, ואם כן יוצא שהשוק הוא החלק שמעל הברך, ובאמת כבר רבים תמהו על דבריו בזה (וכעין זה תמהו על מפרשים נוספים שפירשו שם כדבריו דקורסול היינו כרעיים וכל כה"ג) וכתבו למסקנת הדברים דשוק הוא החלק שתחת הברך. **אמנם נראה לי שב דלא היתה כוונת התוס' יו"ט לומר כי האבר הקרוי בפיו ברכיים הוא הקורסול האמור במשנה, אלא כוונתו לומר דהקורסול הוא החלק הנכפף אשר בין כף הרגל והשוק, ומה שכינה לאבר זה בלשון 'כרעיים' שהוא לשון הנראה ששייך אל הברכיים – זאת משום שלשון זה נופל על מקום בגוף המאפשר כיפוף, וכלשון התוס' יו"ט עצמו בחולין פ"ד מ"ו: "כל דבר הנכפף ונברך קרוי ברך וארכובה. כמו ויברך הגמלים וארכובתה דא לדא נקשן וכן נקרא במשנה המבריך הגפן וארכובה שבגפן... עכ"ל.** וכן הדבר במה שכתב התו"ט בכלים (יד, ה) וז"ל 'מפתח של ארכובה' – "...חבור השוק והרגל הוי השוק זקוף מלמעלה והרגל שוכב כזה L", עכ"ל. **נמצא לפירושו דארכובה האמורה לגבי מפתח של ארכובה היינו הקורסול!** דהוא החלק הכפוף שבין הרגל והשוק. וכן בספר השרשים לרד"ק (ערך קורסל), כתב: "ולא מעדו קורסלי, והם הארכובות או היתדות שממעל לרגלים" עכ"ל. וכן הוא ב"בית שמואל" דקאי על השו"ע דכתב (אבה"ע ה חליצה סק"ט) וז"ל "חלצה מן הארכובה למטה, חליצתה כשירה מן הארכובה ולמעלה, חליצתה פסולה" עכ"ל, וכתב בזה ה"בית שמואל" וז"ל "מן הארכובה ולמעלה - היינו מה שבין השוק לקוליות (דהיינו הברך דהיא בין השוק לירד) **ולא מה שבין הארכובה הנמכר עם הראש** (דהיינו כף הרגל דהיא כנגד הארכובה הנמכרת עם הראש בבהמה) **והשוק** וכל השוק נקרא מעל רגלו" עכ"ל, והיינו דמה שכתב המחבר דמארכובה ולמעלה חליצה פסולה היינו הארכובה שבין השוק לירד (המכונה ברך) ולא הארכובה שבין כף הרגל והשוק (המכונה קורסול). וש"מ דהבין ה"בית שמואל" דסתמא דמילתא המילה 'ארכובה' נופלת על כל דבר הנכפף ולכן הוצרך לבאר על איזה ארכובה כיון המחבר. וע"כ עלינו לומר כן דהא דברי התוס' יו"ט נשענים הם על דברי הרד"ק דפירש דקורסולי היינו כרעי, בעוד שהעולה מדברי הרד"ק עצמו בשופטים (ט"ו, ה) דשוק הוא החלק שמתחת לברך, וכל זה זולת מה שמצינו להדיא בדעת התוס' יו"ט בכלים י"ד דשוק הינו האבר שמתחת לברך. וישוב זה בדעת התוס' יו"ט מישב נמי לדברי שאר המפרשים דפירשו כדבריו דקורסול היינו כרעי ושאר לשונות כהנ"ל, אשר יש שהבינו בדבריהם דכוונתם היא לברך בעוד שכוונתם היתה לקורסול (וכפשוט) כאמור.

[17] ואע"ג דהמהר"י קרא פירש שם "גלי שוק – הוא הירך העליון" מ"מ אינו סותר לכל האמור, אלא כוונתו לתאר את גודל הגנות המתוארת בנביא וכמו שסיים שם דבריו "מכאן והילך תלכי בגלות ערום ועריה" ודבריו הם ע"פ האמור לקמן דגם הירך נקרא שוק לפעמים וכן כתב ה"צאן קדשים" ד"ארכובה היא באמצע השוק", והיינו דס"ל דשם שוק נופל על כל אורך הרגל והארכובה היא באמצעיתו, ובאמת בתחילת דבריו ביאר המהר"י קרא בד"ה גלי צמתך דזהו גילוי החלק שמעל כף הרגל וש"מ דגם לשיטתו דרך המקום הנ"ל להיות מכוסה וכדס"ל לכל שאר הפוסקים. וע"כ כן הוא דהא המהר"י קרא עצמו בשיר השירים (פ"ה פט"ו) פירש דשוק הוא החלק שמעל כפות הרגלים וז"ל שם "שוקיו עמודי שש – מיוסדים על עדני פז כך **שוקיו נאות ותקועות בכפות רגליו**" עכ"ל. וע"כ כדפרישית.

[18] גם בדעת הרע"ב יש שנבוכו באותו האופן כמו שבדעת התוי"ט לעיל ומצינו מדבריו אלו דגם הוא ס"ל להדיא דשוק הוא החלק שמעל כף הרגל.

[19] דהיינו בין כף הרגל לירך.

[20] ובאותו הקשר נביא את דברי הגמרא במסכת נדה (נז:): "הרואה כתם... על שוקה ועל פרסותיה מבפנים טמאה מבחוץ טהורה, ועל הצדדין מכאן ומכאן טהורה" ע"כ. ובגמ' (שם נח:): "על שוקה ועל פרסותיה מבפנים וכו', מבפנים עד היכא, [עד היכא קרוי פנים מעובי השוק ולא אמרינן צדדין נינהו. רש"י] אמרי דבי רבי ינאי עד מקום חבק". ופרש"י: "עד מקום חבק, ספק, וכמדומה לי שהוא קפץ הירך והשוק שקורין ירי"ט, (מיתר הברך, לעזי רש"י) וקאמר עד מקום שהוא מתחיל קרוי פנים. וחבק הוא מתיחת הגידין שחובקין הירך והשוק יחד סמוך לאותו קפץ" עכ"ל. ועוד כתב רש"י שם בדף נז: בד"ה מבפנים: "**בין שני שוקים כל גובהן מן הארץ**" עכ"ל. ונמצא מבואר בדברי רש"י כי שוק הוא מתחת לברך וירך הוא מעל לברך. ומקום חבק נקרא חלק השוק הנוגע בירך בעת שהם נושקים זה לזה, וכן הוא בתוס' וברא"ש שם וראה עוד לשון ה"אור זרוע" (הנד"מ בירושלים מכת"י, אות לב, ובדפוסים שלנו הוא בה"ל נדה אות שמט, בחסרון תיבות): "על שוקה ועל פרסותיה מלפנים טמאה כו', פי' רשב"ם על שוקה, מן הארכובה (מן הברך) ולמטה עד הרגל קרי שוקיים, ומן הארכובה ולמעלה קרי ירכים, רגליה כל דפוס (כף) הרגל קרוי פרסה" עכ"ל.

[21] התוס' ישנים ביומא עא: ד"ה אמר ר' זירא, כתבו בזה"ל: "י"ל דודאי בלשון תלמוד אין חילוק ומשונה הוא מלשון המקרא דלשון חכמים לעצמו שהרי כמו כן מצינו בשוק של שלמים דפליגי על ר' יהודה בסוף משנה דפרק הזרוע (קלד:): שהיא מן הארכובה ולמעלה אף על פי שבכל מקום בתלמוד קורא שוק מן הארכובה ולמטה... עכ"ל. ויש שרצו לומר דכיון דמשמע מדבריהם דלשון שוק האמור במקרא הינו החלק שמעל הברך אז כיון דהגמרא בברכות כד. למדה דין זה של שוק באשה ערוה מלשון הפסוק בישעיהו "גלי שוק" וכו' אם כן כוונת הגמרא היא לעניין החלק שמעל הברך דהוא שוק האמור במקרא. אלא שא"א לומר כן דהא המפרשים בפירוש המילות "שוק על ירך" מבארים ע"פ ההבנה דשוק הוא החלק שתחת הברך, אע"ג דהוא ג"כ פסוק בנביא! וכן הוא להדיא בדברי המפרשים בישעיהו מז, ממנו למדו חז"ל לדין זה דשוק באשה ערוה - **דשוק הוא החלק שתחת הברך**. וכן הוא בדניאל (ב, לב-לב) "צלמא ראשה די דהב טב חדוהי ודרעוהי די כסף מעוהי וירכתה די נחש: שקוהי די פרזל רגלוהי מנהון מנהין די פרזל ומנהון ומנהין די חסף". ע"כ. לפי סדר האיברים למטה מהמעיים נמצא הירך ראשון אח"כ **השוק** ולאחר מכן הרגלים, וכן פירש ה"מצודת ציון" שם וז"ל בד"ה "וירכתה - שלשה פרקים יש ברגל העליון קרוי ירך **האמצעי קרוי שוק** התחתון קרוי רגל". עכ"ל. וכן הוא במלבי"ם שם עיי"ש. וע"כ עלינו לומר דאין כוונת התוס' דכל לשון שוק האמור במקרא ובכתובים היינו החלק שמעל הברך, אלא דמצינו **פעמים** שלשון המקרא חלוקה מלשון חכמים וכגון בנידון דשוק השלמים (ולא בכל נידון דשוק שהוא), דס"ל לחכמים שכוונת התורה בנידון זה נופלת על החלק שמעל הברך (א"נ גם על החלק שמעל הברך וכמו שעולה מדברי התוס' שם ואכמ"ל), מיהו לעולם פירוש המונח שוק בין במקרא ובין בלשון חז"ל היינו החלק שתחת הברך, ולפי זה לא קשיא מידי. ונמצא לפי זה ראיה נוספת לדברינו במה שכתבו התוס' ישנים שם "בכל מקום בתלמוד קורא שוק מן הארכובה ולמטה".

[22] וודאי שאין כוונתו לירכיים, שכותב 'ש'אין יכולות להצניע עצמן' והמציאות היא שכשמכבסים בנהר לא מכבסים בעומק הנהר עד שצריך לגלות גם את הירכיים אלא מכבסים על שפת הנהר שאז צריך לגלות רק את השוקיים.

[23] וכתב הפמ"ג שם "ועי' ב"ח כתב שוק מטונף וכו' היינו מחמת מלאכה", עכ"ל. וז"ל הב"ח שם: "דמן הסתם הן (השוקיים) מלוכלכות בטיט וצואה ולא יגיע לידי הרהור", ע"כ. וש"מ דמיירי בחלק התחתון של הרגל וכן כתב בעל שבט הלוי (ח"א, ס"א) "אי סלקא דעתך דהב"ח אשוק שלמעלה מן הארכובה עד הגוף קאי (היינו הירך), א"כ אין לך תמהון לבב גדול מזה שיעלה על לב שום טועה דיהיה מותר להסתכל בא"א בירך הסמוך למקום הגוף ממש, וגם וכי שם מן הסתם מלוכלך בטיט וכו'", עכ"ל. וכן ציין הפמ"ג לדברי רש"י בחגיגה דף י"ג ע"א דשם כתב "רכובי – הוא עצם הירך הסמוך לשוק, ירך הוא עצם הקולית התקוע במתנים". ומוכח איפוא מדברי רש"י כי השוק הוא החלק שמתחת לברך ואילו הירך הוא החלק שמעל הברך והוא התקוע במתנים, וכן מבואר בדברי הבית שמואל (אבה"ט קס"ט ל"ב) אותו ציין הפמ"ג דשוק הוא מן הברך ולמטה שכן הבית שמואל קאי על דברי המחבר שם שכתב, "חלצה מן הארכובה ולמטה חליצתה כשירה, מן הארכובה ולמעלה חליצתה פסולה". וכתב הבית שמואל שם: "מן הארכובה ולמעלה – היינו מה שבין השוק לקוליות (כלומר הברך) ולא מה שבין הארכובה הנמכר עם הראש (כף הרגל) והשוק, וכל השוק נקרא מעל רגלו" עכ"ל. ופירוש דבריו הינו דמה שכתב השו"ע דחליצה מארכובה ולמעלה פסולה, אין הכוונה לקרסול דהוא הארכובה המחבר בין כף הרגל (הארכובה הנמכרת עם הראש) והשוק, אלא הכוונה היא לברך דהיא הארכובה המחברת בין השוק לקולית (ירך) וכל השוק (היינו החלק שמתחת לברך) כשר לחליצה שזה נקרא 'מעל רגלו'. ועוד הזכיר הפמ"ג לעיין ב"באר הגולה" באותו סימן באות ש' דגם הוא קאי על דברי המחבר הנ"ל וכתב שם בנידון וז"ל – "פי' הכרעיים דמיני' כפי' ומיניה זקיף" והיינו דארכובה עליה דיבר המחבר דחליצה מעליה היא פסולה היינו מה שמכונה כרעיים שמהם האדם זוקף וכופף (היינו הארכובה) וכגון הלשון לכרוע ברך, ש"מ דס"ל דשוק הוא החלק שמתחת לברך.

[24] ונבאר בקיצור נמרץ את עיקרי הדברים ע"פ הביאור הנ"ל בדעת הפמ"ג: הפמ"ג הביא בתחילת דבריו את שיטת הרשב"א דס"ל דעיקר חידושו של רב חסדא הוא לומר דשוק הוא מקום צנוע בעצם ואינו תלוי במנהג המקומות, ומאידך הביא הפמ"ג את שיטת הב"ח דס"ל דחידושו של ר"ח הוא דשוק איסורו הוא אפילו בפחות מטפח, וכתב הפמ"ג דמדברי הט"ז נראה דס"ל דהיה אפשר להשו"ע לסבור כשתי השיטות ההופכיות הנ"ל, וזה דברי הפמ"ג "ואפשר שניהם אמת" היינו דלמעשה אין סתירה בעצם בין השיטות, ולביאור הדברים הרחיב הפמ"ג להוכיח מנידון דשוק השלמים כי גם הירך בנוסף לשוק הוא בכלל שוק השלמים וכדעת חכמים שם, ולפי זה מתיישבים שתי הפירושים הנ"ל באופן שהאחד קאי על השוק דאיסורו הוא בטפח ואילו השני קאי על הירך (דגם הוא קרוי שוק לפעמים) ואיסורו הוא אפילו בפחות מטפח, וכך הוא פירוש המילים בדברי הפמ"ג: "כל הרגל עד ארכובה שקורין קניא שם במקום שבחלק הגוף הנ"ל שכאשר הולכין יחף ומגולה (דהיינו פרסות הרגל והקרסול) אפשר אין חשש לברך כנגדו (ודלא כהלחם חמודות המצויין במג"א אותו הביא הפמ"ג לעיל דס"ל דאפילו כנגד אצבע קטנה אסור לקרות), ובמקום שבאותו איזור שדרבן של הנשים לכסותן (היינו השוק עצמו שהדרך היא לכסותו מצד הדין כמ"ש ישוק באשה ערוה' וכמו שהיה נהוג בישראל מאז ומעולם, וכן פרסות הרגל במקום שהדרך לכסותן) אז האיסור הוא בטפח וכשיטת הרשב"א, ומארכובה ולמעלה שאיזור זה נקרא ירך אך כבר הוכח לעיל דגם הוא קרוי שוק לפעמים אזי אפילו בפחות מטפח נמי אסור לקרות כנגדו, והיינו שיטת הב"ח. ולאחר מכן ציין הפמ"ג לדברי רש"י חגיגה י"ג ד"ה רכובי דכתב שם בזה"ל – רכובי הוא עצם הירך הסמוך לשוק וכו'... וש"מ דארכובה (רכובי) היא עצם השייכת לירך ולכן יהיה דינה זהה לדין הירך לגבי חומרת האיסור דשניהם יהיה איסורם אפילו בפחות מטפח... ולפי ביאור זה נמצא מובן מה היא "הכוונה הגדולה" שכתב הפמ"ג דכיון הט"ז? (והיינו דאין סתירה בין דברי הרשב"א לב"ח, והיה אפשר להשו"ע לסבור כדעת שניהם), וכן מובן מה פירוש דברי הפמ"ג "אפשר שניהם אמת" (והיינו דשיעור האיסור בשוק הינו גם בטפח וגם בפחות מטפח והיינו כיון דשוק מורכב נמי מהירך) ועי"ז מובן מה פשר אריכות הדברים של הפמ"ג (מה שאינו מובן אילו היינו אומרים דכוונתו היתה רק לבאר כי השוק הוא מעל הברך), וכן מובן מה היא ראיית הפמ"ג

מנידון דשוק השלמים אחרי שבש"ס יש הרבה התייחסויות לשוק האדם היה לפמ"ג להביא ראיה מהם ולא משוק בהמה. וכן מובן מדוע הביא הפמ"ג את דברי רש"י בחגיגה דלכאורה הינם סותרים לחלוטין להבנתו (אילו היינו אומרים דכוונתו היא לומר דשוק הוא רק מעל הברד) ומובן כעת דלא עלה מעולם על דעת הפמ"ג להתעלם מכל המקומות בש"ס ופוסקים שמוכח בהם להדיא שהשוק הוא החלק התחתון.

[25] ולפי דבריו נראה דכל חדושו של הפמ"ג הוא לעניין אשתו, לחלק בין השוק לירד לעניין חומרת האיסור מיהו באשה אחרת אפילו השוק איסורו הוא בפחות מטפח והיינו כבהגמ"י.

[26] ולהפירוש של האדמו"ר מזוטשקא דלעיל צ"ל דמסקנת הפרי מגדים בסדר חליצה היא שהשוק האמור אצל האדם הוא **רק** החלק התחתון בניגוד לסלקא דעתך שלו שהשוק אצל האדם **כולל גם** את החלק העליון.

[27] כן הוקשה בשו"ת 'מנחת יצחק' (ח"ו, ס"ו), שו"ת 'שבט הלוי' (ח"א, ס"א), שו"ת 'באר משה' (ח"ח, ס"קא), הגרש"ז אויערבך (מנחת שלמה תניינא ג, טו, ו) הגרב"י זילבר (בית ברוך, כלל ד) ועוד.

[28] וכן הוא בשו"ת 'באר משה' (ח"ח, ס"ק"א) "הסכמת כל האחרונים שחלק הרגל מארכובה (ברד) עד סמוך ומחובר לפרסת הרגל הוא הנקרא שוק והוי ערוה", עכ"ל. וכן הוא להגר"ש וואזנר ועוד.

[29] ביאור זה הוא על פי "הצניעות והישועה" הר"ר אליהו רז שליט"א וכן הוספתי גם אני הקטן עוד משלי בנידון.

[30] ופשוט דלא מיירי בנקטעה מעל הארכובה וכן מוכח בגמ', וכן הוא לכל הראשונים והמפרשים בנידון, ופשוט.

[31] ראיה נוספת לדבר נמצאת ב"ביאור הלכה" בהלכות שבת ס' ש"ג בנידון דאצעה בד"ה "ויוצאה באצעה" וכו' דצידד להתיר יציאה באצעה לרה"ר בשבת דכיון דהיא מונחת על השוק ואין חוששים שמא תבוא האשה לשולפה ברה"ר כיון דבכך יתגלה שוקה, ואם נאמר דה"משנה ברורה" ס"ל דהמקום שעד הברך מותר לגלותו, אם כן היה לו לפרש דהא דמותרת האשה לצאת באצעה שעל רגלה לרה"ר ולא חיישינן שמא תשלוף ותגלה את שוקה הני מילי דווקא היכא שהאשה מנחת את האצעה בפרק העליון של הרגל (והיינו מעל הברד) דהוא השוק לשיטתו (ע"פ הה"א האמורה לעיל) ורק אז מותרת האשה לצאת כך לרה"ר ומה שאין כן באצעה המונחת על החלק התחתון של הרגל וכמו שהוא אצל חז"ל וכל הפוסקים, בכה"ג הדבר אסור מחשש שמא תשלוף אותה ברה"ר, ומדלא חילק ה"משנה ברורה" בדבר ע"כ ש"מ דס"ל כדעת כל הפוסקים.

[32] ובסימן קכ"ח ס"ה בהלכות נשיאת כפים דכתב המחבר וז"ל "לא יעלו הכהנים לדוכן במנעלים, אבל בבתי שוקים שרי". עכ"ל, ופירש שם המ"ב וז"ל "אבל בבתי שוקים - הוא מנעלים ארוכים המגיעים עד ארכובות הרגל היינו סמוך לשוק ושרי...". עכ"ל, ופירוש דבריו בזה הוא ד"ארכובות הרגל" היינו הקרסול דהוא הארכובה השייכת לרגל, (וכדברי הרד"ק בספר השרשים וז"ל "ולא מעדו קרסלי - והם הארכובות או היתדות שממעל לרגלים") וכמו שנתבאר לעיל בהערה מס' 14 דגם הקרסול קרוי ארכובה, וכוונת המ"ב היא דמעת שהמנעלים ארוכים ומגיעים עד הקרסול (והיינו סמוך לשוק) ומעלה כבר נכללים הם בגדר בתי שוקיים דמותר לעלות בהם לדוכן, ואילו היתה כוונתו לארכובה המכונה "קניא" היה עליו לכתוב לשון מבורר יותר דהיינו דהבתי שוקים מגיעים עד "הארכובה היינו סמוך לירד" וכמו שנקט במקומת אחרים דהירד הוא שמו של החלק העליון שברגל, וע"כ דכן הוא דהא ההגדרה "סמוך לשוק" מובאת בדברי המ"ב כאן בתור מראה מקום לשיעור הבתי שוקיים, וכיצד שייך לומר דהמ"ב כתב את המונח "שוק" כמראה מקום וסמך על הקורא שיזכור כי שיטתו בעניין מקום השוק שונה היא מדעת כל המפרשים, (והיינו על פי הה"א בדעת

המ"ב (דשוק הוא מעל הברך) וזה זולת מה שבשאר מקומות עולה מדבריו להדיא דשוק הוא מעל הקרסול... ועוד דאם נאמר דהארכובה האמורה כאן היינו ה"קניא" אזי יוצא דע"מ דמנעלים יכנסו לגדר של בתי שוקיים דיהיה מותר לעלות בהם לדוכן, צריכים הם להגיע לפחות עד הברך, ופחות מזה אסור ודבר זה הוא ודאי אינו, ומה שאין כן לדברינו, ופשוט. וכן הוא אליבא דהפמ"ג בסימן זה דכתב "בתי שוקיים יש כעין מנעלים ארוכים מרגלו עד ארכובה בין שוק לרגל" עכ"ל, ופירושו הוא דהיינו הארכובה הנמצאת בין השוק לרגל, דהיא הקרסול, (ואילו את הברך כינה הפמ"ג לעיל בסימן ע"ה "ארכובה שקורין קניא") וכוונתו היא דמשיעור זה חשיבי המנעלים כבתי שוקיים ומותר לעלות בהם לדוכן כאמור, (ומה שכתב לאחר מכן "הא ארוכים יותר והם מכנסיים עם מנעלים יחד אין איסור" זה מתייחס לנידון בתי שוקיים מעור ולא לנד"ד, דהא כתב דבכה"ג "אין איסור" ובבתי שוקיים גם בלאו הכי שרי, ודו"ק.) ודברים אלו מתיישבים עם דברי בעל "הצניעות והישועה" בדעת הפמ"ג, א"נ עם ההבנה דכך היא מסקנת דברי הפמ"ג כבר בסימן ע"ה עצמו. וע"כ דכן הוא דהא גם ה"לבושי שרד" בסימן זה כתב כנ"ל דבתי שוקיים מגיעים עד "ארכובות הרגל היינו סמוך לשוק", ופשוט הוא דכוונתו היא למה שמכונה בפי כל "שוק" ולא החלק שמעל הברך המכונה בפי כל "ירך", ויש עוד להרחיב בנושא ואין כאן המקום, אך המעיין ימצא דכן הוא כדברינו.

[33] והחי יתן אל ליבו כיצד התקיים בנו "ולכל העם בשגגה", עד שדבר יסודי כ"כ בכלל הפוסקים והמפרשים מעתה ועד עולם נתפס בדורנו כמחלוקת בסיסית בעיקר הדין, ועוד נולדו מכך נ"מ להלכה בהקלות רבות בדברים הנוגעים לערות דבר והסרת שכינה מן המחנה חלילה, וכבר ישנם שהגיעו לומר דהצניעות השוק בבגד שאינו צמוד דבר שאינו ראוי הוא, היפך כל הבנה הכי בסיסית בכל יסודי הצניעות בעם ישראל מאז ומעולם, והתינוח אילו פוסק אחד או שנים היו שוגגים בדבר (וכמו שהדבר ידוע אצל הלומדים דשייכת שגגה אפילו בקרב סנהדרין שלמה וכדאיתא בריש פירקין דהוריות) אלא שגגה זו מובאת בספרים רבים במשך עשרות שנים (וחלקם אף הכריעו דשוק הוא החלק שמעל הברך א"נ הציגו את העניין כמחלוקת שקולה) בעוד שהדברים מובאים להדיא שלא כן במקורות רבים ביותר (דכתבו דשוק הוא מתחת לברך) ואף אותם הפוסקים המעטים בהם מנסים לתלות את ההבנה כי השוק הוא מעל הברך כתבו לא כך במקומות אחרים בכתביהם, ואם בכל התורה מצינו כי כובד הראש נחוץ ביותר ע"מ להנצל מטעות, כ"ש וק"ו ב"ב של ק"ו בסוגיות הנוגעות לצניעות דעליהם אמרו חז"ל "לא בעריות בשלושה" (חגיגה יא) וכדאיתא שם בגמרא דמחמת טרדת היצר הגדולה בעניין זה האפשרות לטעות בסוגיות אלו היא גדולה מבכל שאר חלקי התורה, וקצרה היריעה מלהכיל במקום קטן זה את כלל השיבושים הקיימים כיום בספרי הלכות הצניעות השונים והתוצאות הכואבות ניכרות ברחוב במראות ממה שלא שיערו אבותינו מימות עולם ואף בקרב כשרים וטובים, ומ"מ בלא כלום אי אפשר ולכן לגבי שאר ענייני הצניעות נביא כאן את עצת הקב"ה בעצמו לכנסת ישראל... (שיר השירים א' ח') "אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן...". ופירש רש"י שם וז"ל: "אם לא תדעי לך - זו היא תשובת הרועה אם לא תדעי לך להיכן תלכי לרעות צאנך את היפה בנשים שחדל לו הרועה מלהנהיג אותם: צאי לך בעקבי הצאן - הסתכלי בפסיעת דרך שהלכו הצאן והעקבים ניכרים... ואותו הדרך לכי: ורעי את גדיתיך על משכנות הרועים - ...התבונני בדרכי אבותיך הראשונים שקבלו תורתך ושמו משמרתך ומצותי ולכי בדרכיהם" עכ"ל. וכן פירש הגר"א: "שתלך בדרך הקדושים אשר בארץ המה שהיו לפניך ולא תזוז מן הדרך אשר הלכו בה הראשונים" עכ"ל. וכן כתב הגאון ר' אלחנן וסרמן בקובץ "עקבתא דמשיחא" עמ' ל': "הגידה לי שאהבה נפשי איכה תרעה איכא תרביץ בצהרים", צהרים היא שעת היום הקשה ביותר בשביל הצאן. החום רב בשעה זו ביותר, שאלה כנסת ישראל את רועה - השי"ת - איכה תרעה את צאנך לכשיגיעו השעות הקשות ביותר של הגלות, הצאן יתעה הרי, מבלי דעת את הדרך בה ילך, באה התשובה: "אם לא תדעי לך היפה בנשים צאי לך בעקבי הצאן", אם תראו לפניכם דרכים רבים ולא תדעו באיזה מהם לבחור, הרי לכם סימן מובהק: צאי בעקבי הצאן. תחפשו על פני דרכים את עקבות אבותיכם ובדרך בה תגלו אותם, בזו תבחרו. **בדרך חדשה לא הלכו בה אבות אל תלכו, כי כל הדרכים בחזקת סכנה, הדרכים החדשים סכנתם מרובה.**" וכמובן דאין הכוונה לחקות את מנהגי תקופת ההשכלה אשר רבתה בהם הפריצות אפילו בקרב המחנה החרדי (וכדאיתא לקמן בהערות) אלא את הדורות המתוקנים אשר קדמו להם וכדברי הגריש"א זצ"ל במכתבו לבעל "הצניעות והישועה" (מובא ב"שיח תפלה עמ' תקע"ג - תקע"ו) "ומי

יתן וחפץ ה' בידו יצליח לעורר את לבב שלומי אמוני בית ישראל... שיקבלו עליהם ועל זרעם שנשותיהם ובנותיהם ילכו בלבושי הצניעות כשם שהלכו בנות ישראל **בדור שלפני פנינו** עכ"ל.

[34] ויש מדייקים (מהגמרא ביומא נד.) לגבי בדי הארון וז"ל הגמרא שם "רב יהודה רמי: כתיב ויראו ראשי הבדים וכתוב ולא יראו החוצה הא כיצד נראין ואין נראין...". ומסיקה הגמרא וז"ל "הא כיצד - דוחקין ובולטין ויוצאין בפרוכת, ונראין כשני דדי אשה", עכ"ל. והיינו דהוקשה לגמרא כיצד מדובר לגבי בדי הארון אשר מחד נאמר עליהם "ויראו" ומאידך כתוב בהם "ולא יראו" וכו' (עיי"ש) והסיקה הגמרא שהכוונה היא שבעצם זה שהבדים נדחקים אל עבר הפרוכת וצורתם ניכרת מבחוץ אזי אע"פ שאינם נראים למעשה מ"מ הדבר נחשב כראיה, וש"מ נמי שאבר אשר צורתו ניכרת מבעד לבגד יש בדבר בחינה של ראיית אותו האבר. וכן עולה מתשובת הרדב"ז סימן תשי"ע, וכן הבן איש חי בספר "חוקי הנשים" סוף פי"ז, ועוד.

[35] ויעויין ב"נשמת אדם" דמס"ל דלמא ערוה האמורה בשוק היינו מדאורייתא, והכוונה דוקא לעניין דברים שבקדושה כנגדו, מיהו לגבי עצם איסור גילוי השוק נ"ל דהוא בק"ו מפרוע ראש דהוא דאורייתא, שכן משמע בפוסקים להדיא דגילוי שוק חמור יותר מגילוי שער לעניין דברים שבקדושה כנגדו, וכן מצינו בשוק דהוא אסור אפילו בבתולות מה שאין כן שער דנאסר דוקא באשת איש.

[36] ועוד נראה לדייק מדברי הב"ח שם דלא יועיל כיסוי בגרב מהא דכתב "ועוד נראה עיקר דהסברא מבחוץ היא דאין לחוש כלל לגילוי השוק ואין צריך לומר לגילוי הרגל ואפילו באשת איש ליכא איסורא להסתכל בהן דמן הסתם הן מלוכלכות בטיט וצואה ולא יגיע לידי הרהור...". והיינו דקמ"ל דאפילו בכה"ג שהשוק מלוכלך בטיט וצואה המאוסים אשר יש בהם בכדי לדחות את האדם, אפילו הכי חשיב ערוה, ואם כן כ"ש וק"ו כאשר אינם מכוסים אלא בבגד צמוד, שמצד עצמו אין בו מאיסות ואדרבא הוא נעשה באופן איכותי ויפה.

[37] וכמה פעמים הקשו לנו מכרוזים ותקנונים שונים המורים כי רק חלק מן השוק חייב כיסוי בבגד שאינו צמוד (שמלה) ואילו לשאר השוק מועיל כיסוי בגרב (אטומה ושאינה בצבע גוף), ואילו היו הדברים מובאים בתוספת ביאור בטעם הדבר ומה ראו על ככה לחלק את השוק למס' חלקים ולומר דלזה מועיל בגד צמוד ולזה לא (דבר שאין לו שום מקור וזכר בקדמונים) אזי היה שייך לדון ולראות האם יש ממש בטענות אלו אם לאו, אלא שהדברים נכתבו בסתם וכבר נתבאר לעיל ד"אין אנו סומכין על פסקי הלכות אלא בראיות ופלפולא **ופסק הלכות אינן אלא לעמי הארצות**" וכדברי הגר"א המובאים ב"אבן שלמה" עמ' צ' שם בהערה ג, ומ"מ יראה לומר דככל הנראה הללו נסמכים על הה"א הרווחת והיא דמיקום השוק תלוי במחלוקת הפוסקים ועל כן בצירוף השיטות השונות ס"ל דאפשר להסתפק בכיסוי חלקי בחלק התחתון של השוק (ואחרי כתיבת דברים אלו שמעתי מפורש דכן היא דעתם של כמה וכמה ת"ח שכתבו כהנ"ל) ואם כן הוא אזי כיון דמצינו שלמעשה אין שום מחלוקת בנידון אם כן יוצא דגם הנ"ל יוכרחו להודות לשיטתם דאין מועיל כיסוי בגרב בלבד. (ועוד יש להוסיף דאפילו אילו אכן היתה מחלוקת בנידון מקום השוק וכמו שה"א בקרב רבים עדיין תימה הוא לסמוך על הדבר לקולא אחר והמחלוקת איננה שקולה כלל ועיקר וכמות המחמירים גדולה היא לאין ערוך מכמות המקילים ע"פ הה"א הנ"ל)

[38] דהא לגבי השוק מובא בט"ז דהוא מקום הרהור יותר משאר איברים, מה שלא נאמר בזרועות, וכן יש סוברים שאיסור דברים שבקדושה כנגד השוק הוא אפילו בפחות מטפח ומה שאין כן בזרועות, וכן העלה הב"ח דדין השוק הוא חמיר טפי כיון שהוא נלמד מפסוק דהוא ערוה ומה שאין כן זרועות.

[39] וכדאיתא במאירי בפסחים נה. וז"ל "באותם הזמנים לא היו ההמון רגילים להביא בתי שוקים תחת מנעליהם אבל עכשיו שהכל רגילים בכך יש כאן אבד מצד הבתי שוקים ומותר" עכ"ל, וש"מ דהליכה בבתי שוקיים היה דבר נפוץ, מיהו אעפ"כ היו הולכים

במלבושים ארוכים כדמוכח ליל ובתי השוקיים לא שימשו אלא כמקדם בטחון למקרה שיתרוממו המלבושים באקראי ובנסיבות שונות.

[40] וכמובא לעיל דדעת הגרשז"א היא דשוק הוא החלק התחתון והוא בכלל מקומות המוצנעים.

[41] ומ"מ נציין דהוא כתב דברים אלו לעניין אשה נשואה. מיהו דברינו מובאים הן לעניין בתולות דמני"ל לחלק בין הדבקים אחר ושוק באשה ערוה אמור בשניהם.

[42] ואין לתמוה כיצד זה רק אלו טוענים כהנ"ל, דס"ס כיון שדיני הצניעות כמעט לא מבוארים באופן עיוני כלל בספרי דורנו וכאמור הציבור נסמך על קיצורי הלכות או על הלכות המובאות בספרים בלי שום ביאור מקור או ראיה, ממילא אין זה פלא שדוקא ספרים אלו שהם מהיחידים ממש שטרחו לדון בסוגיות הנ"ל בעיון, הגיעו כולם לאותה המסקנא והיינו שחצאית המכסה את כל אורך הרגל היא חיוב גמור מעיקר הדין ממש.

[43] ולא זו בלבד אלא אף בכמה מוסדות ראו "לדקדק" יותר בקיום ה"מצוה" ועל כן הוסיפו לדרוש מהבנות לבוא אך ורק בגרביים בצבע הרגל בניגוד גמור לדעת כלל גדולי ישראל והדבר נחשב לאיסור גמור של פריצות לכל השיטות והדעות.

[44] מיהו נראה דתחילת הנהגה זו הינה בבתי החינוך הקלוקלים של אליאנס וכדברי הגאון רבי שמעון אגסי זצ"ל (תלמיד הבא"ח בספר 'אמרי שמעון' דרוש לצרות עם ישראל מעמי ק"צ) המובאים חלקית לעיל וז"ל שם "חוצפה יתירה אשכחת בבית זה (ביה"ס אליאנס) כי הנהיגו שתלכנה הנערות בחוץ במלבוש קצר עד הארכובה (ברך) ומשם ולמטה רק מכסה בתי שוקיים (גרביים) דק יכסה רגליהן". עכ"ל.

[45] אגב נעיר בגודל הזיוף במה שאומרים שחצאיות ארוכות הם "האופנה" כיום בעוד שלמעשה לא שייך כלל ועיקר להשיג חצאיות ארוכות בחנויות הבגדים (בעוד שאת כלל הלבוש האופנתי הבזוי ביותר ניתן למצוא בנקל בכל השכונות החרדיות) כפי שאותם צדקניות שמנסות בשארית כוחותיהם לשמור על מורשת הצניעות האמיתית מעידות.

[46] ומצינו כה"ג בברכות יא. ז"ל: "משל לאחד שאומרים לו זקנד מגודל, אמר להם: יהיה כנגד המשחיתים".

[47] ודברים אלו נכתבים מתוך בירור בקרב כמה וכמה אברכי כולל שונים במסגרת מסירת שיעורים בנידון אשר ברוב המקרים לא ידעו כלל את סדר האיברים שברגל ומה הוא השוק ומה הוא הירך וכל כה"ג, ויש שטענו ששוק הוא הברך א"נ הירך והרוב חשבו כי הנידון מצוי במחלוקת שקולה בין הפוסקים, וכל זה בזמן שידעה בסיסית זו נוגעת להרבה נידונים מעשים הנהוגים ביום יום, כגון ברכות לבטלה, איסורי ראיה, וחובת חינוך הצניעות בקרב האשה והבנות.

[48] וכן הדבר מצוי בעת שהורים באים לבית הכנסת עם ילדות קטנות אשר הם מגולות שוקיים "כראוי", ורבים נכשלים באיסור ברכה לבטלה רח"ל.

[49] ומובא בספרים הקדושים שפגם הראיה משפיע על כל ילד עוד מקטנותו ומובא בשם החזו"א שהזהיר לאשה אחת שלא לקחת את בנה הקטן למקומות שיש בהם חוסר צניעות מאחר וכל ראיה נשמרת במוחו ולאחר זמן תפריע לו בלימוד, (ומסופר שאכן במשפחה זו יצאו כולם ת"ח, מלבד אותו ילד שהיו לו הרבה קשיים בלימודו), וממילא נבין שהחורבן שולט גם בצעירי הצאן ופוגם בקדושתם ושמירתם רח"ל.

[50] ונראה להוסיף שיש כאן עניין של מידה כנגד מידה, שכן כשם שתוספת "איסור" על מצוות התורה פועל למעשה לגרעון במצוות הקיימות וכמו שפירשו שם המפרשים שלא

שייך להוסיף על חוקי התורה מבלי למעשה לגרוע בעיקר, כמו כן הוא ממש בנידון דידן שהמצאת האיסור על חצאית ארוכה גררה אחריה כמה איסורים מעיקר הדין ממש, ודבר זה מזכיר מאוד את פעולת מחלת הסרטן רח"ל, שהנזק הנגרם ממנה הוא ע"י תאים שמתווספים בגוף ואין בהם שום תועלת בעוד שמאידיך הם מחבלים וגורעים מהתאים הקיימים, דהיינו תוספת הגוררת בעקבותיה גרעון, רח"ל.

{51} כאן המקום להרחיב בדבר מה שרבים לומדים את מנהגי הצניעות ממה שהיה נהוג בזמן נגע ההשכלה באירופה ומעתיקים הנהגות שהיו אצל נשות רבנים דאז, מבלי לדעת שהדור שם היה פרוץ ביותר מחמת רוחות ההשכלה וגזירות העכו"ם וכלשון ה"חכמת אדם" (שער איסור והיתר כלל פט סעיף א) וז"ל. "ונהירנא כשגזרו פה בק"ק ווילנא בעת המלחמה שילבשו היהודים מלבושי עכו"ם שמעתי מפי הגאון החסיד (הגר"א) מורינו הרב אליהו ז"ל שאמר דיהרג ואל יעבור", וכן מובא ב"ערוך השולחן" סימן ע"ה, וכעין זה מובא ב"אפיקי מגינים" ע"ה בחלק הביאורים, וכן מובא מכתב ממרן החפץ חיים (מובא ב"מאיר עיני ישראל" עמ' ק"י) וז"ל "והנה אמרו חז"ל (ברכות כד) טפח באשה במקום שהדרך להיות מכסה הוא בכלל ערוה, וכהיום, בעוונותינו הרבים, נפרץ הדבר מאד מאד, והיצר הרע מפתה את הנשים ללכת פרועות ראש, בלי שום כסוי, וגם ללכת בזרועות מגלות, וחלוקיהן עשויים בלא בתי זרועות, ועוד חלק גדול מלבושיהן כנגד הלב וכהגי גונא – הכל מגלה, כדי שבכל מקום שיביט שם האיש יהיה נגד הערוה." עכ"ל. מיהו בזמנים ובמקומות מתוקנים בישראל ואפילו באירופה ואמריקה וכו' נהגו הנשים ללכת מכוסות מכף רגל עד ראש בבגדים ארוכים ורחבים וכמו שניתן לראות בספר "עולמות של טוהר", וכמבואר בהרחבה לעיל.

{52} ויעויין בכלי יקר פ' ואתחנן פס' כה בביאור הפסוק – כי תוליד בנים ובני בנים ונושנתם בארץ וגו'... וז"ל: "...בתוך זמן זה באחרית הימים עצמם אשר